

YAQUB MAHMUDLU, SABİR AĞAYEV,
BABƏK XUBYAROV, HƏCƏR ƏLİŞOVA,
LEYLA HÜSEYNOVA, SEVİL BƏHRƏMOVA

ÜMUMİ TARİX

*Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
«Ümumi tarix» fənni üzrə*

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
24.07.2014-cü il tarixli 842 №-li
əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

«ASPOLİQRAF»
BAKİ–2016

İxtisas redaktoru: *Yeganə Hafiz qızı Gözəlova*
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Dil redaktoru: *Gülər Mehdiyeva*

Mahmudlu Y., Ağayev S., Xubyarov B., Əlişova H.,
Hüseynova L., Bəhrəmovə S.

M31 Ümumi tarix. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
«Ümumi tarix» fənni üzrə dərslik. Bakı, «Aspoliqraf», 2016, 128 səh.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Dərsliklə bağlı rəy, irad və təkliflərin aspoligraf.ltd@gmail.com və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlara göndərilməsi xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2016

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

— *Açar sözlər*

— *Araşdırmaq*

— *Düşünək*

— *Xatırlayaq*

— *Tapşırıq*

— *Maraqlı məlumat*

— *Yeni sözlər*

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çap için değil

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

FEODALİZM ŞƏRQDƏN BAŞLADI

1. Xalqların böyük köçü	7
2. Göytürk xaqanlığı və onun varisləri	13
3. Avarlar, xəzərlər və bulqarlar	19
4. Böyük İpək yolunun başlandığı ölkə	25
5. İran və Qafqaz	29
6. Ərəb xilafəti	35
7. Xilafətin parçalanması	39
8. Türk və Qafqaz xalqlarının xəzinəsi. İslamın töhfələri	43
9. Atabəylər dövlətinin sələfi	48
10. Dehli sultanlığından Moğol imperiyasınadək	52
11. Çingiz xan və onun davamçıları	57
12. Böyük Səlcuq imperiyasının xələfi	63
13. Şərqi böyük fəthi — Əmir Teymur	67
14. Şərqi nadir inciləri	72

FEODALİZM AVROPADA

15. Frank imperiyası—müasir Avropa dövlətlərinin sələfi	77
16. Slavyanlar	81
17. «Dənizlər kraliçası» və digər şəhər-respublikalar	86
18. Xaç yürüşləri. Qranada əmirliyinin süqutu	90
19. Yüzillik müharibə	95
20. Dumanlı Albion orta əsrlərdə	99
21. Kilsənin yolları necə ayrıldı?	104
22. Avropalılar sərvət axtarışında	109
23. Hollandiya Respublikası necə yarandı?	115
24. Avropa və Amerika xalqlarının mədəniyyəti	120
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	125

Məktəbli dost!

VI sinif tarix dərslərindən bilirsən ki, odun əldə edilməsi, metalın kəşfi əmək alətlərinin təkmilləşməsinə səbəb oldu. Qədim insanların təsərrüfat həyatı zaman keçdikcə dəyişdi. Cəmiyyət təbəqələrə: qul sahiblərinə və qullara ayrıldı. Bununla da ibtidai icma quruluşu dağıldı. Quldarlıq quruluşu ilə quldar dövlətlər yarandı. Quldarlıq quruluşu qul sahibi və qul arasındakı münasibətlərə əsaslanırdı. İmperiyaların ərazisi genişləndikcə qulların sayı artır, qul əməyinin məhsuldarlığı isə azalırdı. Çünki qulun öz əməyinə marağı yox idi. Zaman keçdikcə qul əməyi cəmiyyətin inkişafına mane olmağa başladı. Buna görə də Qədim dünyanın quldar dövlətləri bir-birinin ardınca dağılırdı. Qul sahibləri öz qullarına müəyyən güzəştlər etməli oldular. Onların öz əməyinə marağını artırmaq üçün qullara torpaq payı ayırır, əmək alətləri saxlamağa və ailə qurmağa icazə verirdilər. Zaman keçdikcə qul əkinçi kəndliyə, ağa isə torpaq sahibinə çevrilirdi. Kəndli əldə etdiyi gəlirin böyük hissəsini torpaq sahibinə verməli idi. Məhsulun bu hissəsi töycü (vergi) adlanırdı. Kəndli ilə sahibkar arasındakı münasibətlər vergi və torpaq münasibətlərinə əsaslanırdı.

III–V əsrlərdə şərq ölkələrində yeni təsərrüfat münasibətləri yarandı. Quldarlıq quruluşunu feodalizm əvəz etdi.

Böyük təsərrüfat sahələri, münbit torpaqlar şərq xalqlarının həyatının sürətlə dəyişməsinə şərait yaradırdı. Çin, Hindistan, Azərbaycan və İranda feodal münasibətləri formalaşdı. Feodalizm quruluşu torpaq sahibi olan feodallar və onların torpaqlarında çalışan kəndlilərin iqtisadi münasibətləri üzərində yaranıb inkişaf edirdi.

Feodalizm dövrü şərti olaraq *erkən* (V–XI əsrlər), *inkişaf etmiş və ya klassik* (XI–XV əsrlər) və *son* (XV–XVII əsrlər) feodalizm dövrlərinə bölünür.

Əziz dost, sən bu dərslək vasitəsilə orta əsrlərdə mövcud olmuş feodal dövlətlərin təsərrüfatı və idarəetmə formaları barədə məlumat alacaqsan. Bu dövlətlərin siyasi həyatında böyük rol oynamış tarixi şəxsiyyətləri tanıyacaqsan. Dünyanın mədəni irsinə böyük töhfələr vermiş xalqlar və onların yetirdiyi görkəmli simalarla yaxından tanış olacaqsan. Ümid edirik ki, bu dərslək sənin üçün yalnız bilik mənbəyi olmayacaq, həm də sənin müstəqil araşdırmalarında istiqamətverici rol oynayacaqdır.

FEODALİZM ŞƏRQDƏN BAŞLADI

1. XALQLARIN BÖYÜK KÖÇÜ

Sən VI sinifdən bilirsən ki, Qərbi Roma imperiyasının süqut etməsi ilə Qədim dünya tarixi başa çatmışdır. Bəs necə oldu ki, qüdrətli Roma imperiyası zəiflədi və parçalandı? Yadındadırsa, Roma papası hunların başçısı olan böyük türk hökmdarı Atilladan Romanı dağıtmamağı xahiş etmiş, Atilla da bu xahişi yerinə yetirmişdi.

Hunlar
qərb hunları
Atilla
Katalaun
döyüşü
Ağ hunlar
Eftallılar dövləti
Ağsuvar xan

Bəs sonrakı hadisələr necə inkişaf etdi? «Xalqların böyük köçü»nün başlanmasına səbəb olan hunlar tarixdə nə kimi rol oynadılar?

«Xalqların böyük köçü»nün başlanması. Avrasiya materikində türk tayfalarının yaşadığı torpaqlar kontinental iqlimə malik ərazilərdir. Burada çöl və səhralar zaman keçdikcə böyüyür. Bu isə otlaq sahələrinin azalmasına səbəb olur.

Erkən orta əsrlərdə də əsas məşğuliyyəti maldarlıq olan türk tayfaları qərbə yürüş etdilər. Həmin tayfaları ümumilikdə *hunlar* adlandırırdılar. Bu köçün siyasi və sosial səbəbləri də var idi. Əhalinin artımı və tayfalar arasında siyasi çəkişmələr də hunların köç etməsinə böyük təsir göstərdi. Tarixə «Xalqların böyük köçü»nün başlanğıcı kimi düşmüş bu yürüş eramızın IV əsrindən başlayaraq VI əsrə qədər davam etmişdir.

Hunların köç etməsinin əsas səbəbləri

iqtisadi	→	otlaq sahələrinin azalması
siyasi	→	tayfalar arasında çəkişmələr
sosial	→	əhalinin sayının artması

Hunların böyük bir qismi İdil çayından (Volqa) qərbə doğru yayıldı. Onların təsiri altında alanlar, qotlar və digər tayfalar da Mərkəzi və Qərbi Avropaya köç etdilər. Avropada quldarlıq quruluşu feodal münasibətləri ilə əvəz olundu.

? «Xalqların böyük köçü»nün başlanması nə üçün hunlarla əlaqələndirilir?

Hunların digər bir hissəsi Ön Asiya istiqamətində hərəkət edərək Qafqaz dağlarını aşdı. Dərbənd keçidi vasitəsilə Azərbaycana, mənbələrdə deyildiyi kimi, «Odlar ölkəsinə» gəldi və bizim xalqımızın tərkibinə daxil oldu. Böyük bir hun birliyi isə **Qərbi Türkünstan*** ətrafına köçdü.

Qərbi Hun dövlətinin meydana gəlməsi.

Qərbə doğru hərəkət edən hunlar Don sahilində alanları məğlub etdilər. Sonra onlar Don çayını keçib Azovətrafı əraziləri, Şimali Qafqazı ələ keçirdilər. Krımda hunlar ostqot tayfaları ilə üzleşdilər. 374-cü ildə Balamirin başçılığı ilə hunlar Ostqot dövlətinin varlığına son qoydular. Dunay (Tuna) çayının sahillərinə gələn

? Hal-hazırda hunların adı hansı dövlətin adında əksini tapmışdır?

hunlar burada məskunlaşmış digər qot tayfalarını da məğlub edərək Pannoniyada (indiki Macarıstan ərazisinin qərbi) yerleşdilər. Bununla da Cənub-Şərqi Avropanın bir hissəsi hunların tabeliyinə keçdi. Beləliklə, hunlar Avropada öz dövlətlərini yaratdılar.

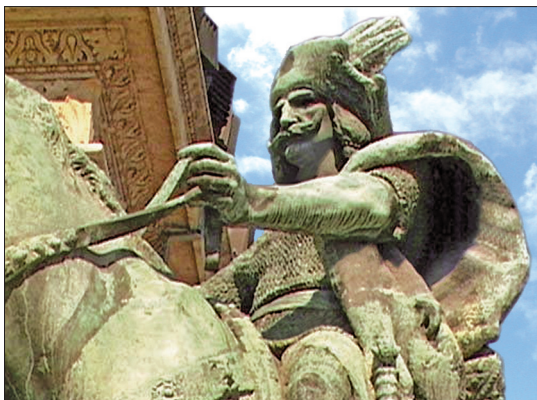
Qərbi Hun imperatorluğu (374–470)

***Qərbi Türkünstan** – indiki Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Qazaxıstan və Əfqanıstanın bir hissəsi

Bu dövlətdə mühüm qərarlar tayfa başçılarının toplantısında verilirdi. *Atilla-nın* hakimiyyəti dövründə Hun dövləti qüdrətli imperatorluğa çevrildi. İmperatorluğun sərhədləri şərqdə Volqa çayından qərbdə Reyn çayına, cənubda Balkan yarımadasından şimalda Baltik sahillərinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu imperatorluğun ərazisinə müasir Rumıniya, Macarıstan, Avstriya, Çexiya, Slovakiya, Cənubi Rusiya və Almanıyanın bir hissəsi daxil idi.

Atillanın ordusunda hunlarla yanaşı, bir çox tayfa və xalqların döyüşçüləri vuruşurdular. Hər bir tayfanın Atillanın yanında nümayəndəsi var idi. Qərb dövlətlərində yaşayan əhali bu sərkərdəni «*Tanrı qırmancı Atilla*» adlandırırdı.

Bizansla münasibətlər. Bizans Qərbi Hun imperatorluğu ilə 434-cü ildə bağlanmış barışıqın şərtlərini pozur, illik xəracı əskik ödəyir və gecikdirir, qaçqınları himayə edirdi. 447-ci ildə Atilla yenidən təşkil olunmuş ordusu ilə Bizansa yürüş etdi. Yolu üzərindəki bütün şəhərləri ələ keçirdi və Konstantinopolu mühasirəyə aldı. Bizans imperatoru ölkəni xilas etmək üçün təcili olaraq Atillanın yanına elçi göndərdi, Atillanın tələb etdiyi bütün şərtlərə əməl edəcəyini bildirdi. Elçilər çox ağır şərtlərlə sülh müqaviləsi imzaladılar.

Hökmdar Atillanın Macarıstanın Budapeşt şəhərində qoyulmuş heykəli

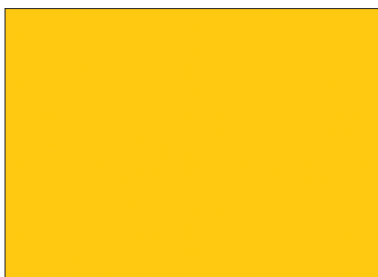
Avropa mənbələrində Atillanın şəxsiyyəti haqqında yazılır ki, Atilla möhkəm iradə və xarakterə, iti ağıla malik idi. O, düşməninə qarşı amsız, silahdaşları ilə münasibətdə alimənab və xeyirxah olmuşdur.

«Tanrı qırmancı» anlayışını açıqla. Atillaya bu ad nə üçün verilmişdi?

Atillanın Qərbi Romaya hücumunun hansı məqsədləri vardı?

Qərb hunlarının bayrağı

sində baş verdi. Qot tarixçisi həmin döyüşü geniş şəkildə təsvir edərək göstərir ki, həmin iyul günündə Katalaun düzənliyində 160 min hun və romalı həlak oldu. Atilla ordusunun yenilməzliyini gören Eti geri çəkilməyə məcbur oldu.

Atilla 452-ci ildə Roma üzərinə yenidən yürüş etdi. Romalılar papa III Leonun başçılığı ilə onun yanına böyük bir elçi heyətini göndərdilər. Papa bildirdi ki, romalılar onun bütün şərtlərini qəbul edirlər.

Atilla Katalaun döyüşündə

Katalaun döyüşü. Atillanın əsas məqsədlərindən biri Qərbi Roma imperiyasını tabe etmək idi.

451-ci ildə Atillanın 200 minlik ordusu **Qalliyaya*** doğru irəliləməyə başladı. Hunlar **Orleana*** çatdılar. Burada onlar Atillanın uşaqlıq dostu *Etinin* komandan olduğu Roma ordusu ilə qarşılaşdılar. Döyüş **Katalaun** ərazisində baş verdi.

Atilla İtaliyadan zəfərlə qayıtdıqdan sonra İrana — Sasanilər dövləti üzərinə yürüş edib Sasaniləri özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdi. Lakin o, 453-cü ildə qəflətən vəfat etdi. Atillanın ölümündən sonra ölkədə hakimiyyət onun oğlanları arasında bölündü. Bundan sonra Qərbi Hun imperatorluğu tədricən zəifləməyə başladı və **470-ci ildə** süqut etdi. Tabe etdiyi xalqların çıxışları da Qərbi Hun dövlətinin süqutunun səbəblərindən biri idi.

Ağ Hun imperatorluğu. Qərbi Türküstan ətrafına kö-

***Qalliya** — müasir Fransa və bir neçə Qərbi Avropa ölkəsinin ərazisini əhatə edən qədim vilayət

***Orlean** — Fransada şəhər

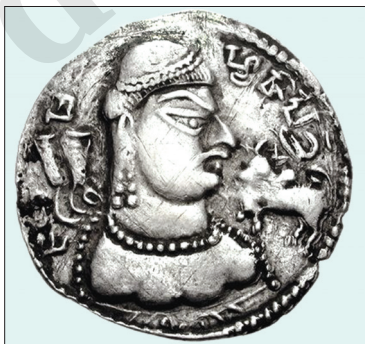

Ağ Hun imperatorluğu (IV əsrin sonu–567)

çən hunlar IV əsrin sonlarında burada Ağ Hun dövlətini yaratdılar. Başqa türk tayfalarından fərqli olaraq, Ağ hunlar oturaq həyata daha tez keçmişdilər. Onlar əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdular. Ağ hunlar ticarət yollarının üzərində çoxlu şəhərlər salmışdılar. Böyük İpək yolu Ağ Hun dövlətinin ərazisindən keçirdi. Bu yolun bir hissəsi Ağ hunların nəzarəti altında idi. Ağ Hun dövləti öz ərazisini getdikcə genişləndirirdi. Onun torpaqlarına Mərkəzi Asiyanın ən qədim vilayətlərindən biri olan Xarəzm, Əfqanıstan, Şimal-Qərbi Hindistanın bir hissəsi daxil idi. V əsrdə hakimiyyətdə olan Eftal xanın adı ilə bu dövlət Eftallılar dövləti kimi də tanınırdı. Ölkənin paytaxtı Sakala (hazırda Pakistanda yerləşən Siyalkot) şəhəri idi.

Ağsuvar xan

Mihiraqula xan

Xarəzmşahlar dövləti haqqında sənə nə məlumdur?

Ağ Hun dövlətinin bayrağı

Ağ hunların qərb qonşusu və əsas rəqibi Sasani—İran imperiyası idi. 430-cu ildə Ağsuvar xanın hakimiyyəti dövründə Ağ hunlar Sasanilərə sarsıdıcı zərbələr endirdilər. Sasanilər Ağ Hun imperatorluğundan asılı vəziyyətə salındı.

V əsrin sonlarında, *Mihiraqula xanın* hakimiyyəti dövründə Ağ Hun imperatorluğu öz qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatdı. Bu dövlət yaxşı silahlanmış və yüksək təlim görmüş nizami orduya malik idi. Ağ hunların döyüş filləri də var idi. Onlar Hindistan üzərinə aramsız yürüşlər edirdilər. Nəhayət, Şimal-

Qərbi Hindistan tamamilə Ağ hunlara tabe oldu. Zaman keçdikcə geniş ərazilərə malik olan imperatorluğu idarə etmək çətinləşirdi.

VI əsrin ortalarından başlayaraq Ağ Hun dövləti zəifləməyə başladı. Ayrı-ayrı bölgələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı. Müstəqil xaqanlıqlar meydana gəldi. Bu zaman meydana gəlmiş yeni bir türk dövləti — *Göytürk dövləti* ilə toqquşmalar başlandı. **567-ci ildə** Göytürk xaqanı İstəmi xanla Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın birləşmiş qüvvələri Ağ hunlar üzərinə yürüşə keçdilər. Hunlar məğlub oldular. Nəticədə Ağ Hun imperatorluğu dağıldı. Onun torpaqları Göytürklərlə Sasanilər arasında bölüşdürüldü. Ağ Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra Xarəzm Göytürklərin tabeliyinə keçdi.

1. Mətnə adıçəkilən coğrafi yerləri dəftərinə qeyd et və onların yerini xəritədə göstər.
2. Atilla və Ağsuvar xanı müqayisə et.
3. Ağ Hun və Qərbi Hun imperatorluqlarını müqayisə et.
4. «Xalqların böyük köçü» haqqında təqdimat hazırla.

2. GÖYTÜRK XAQANLIĞI VƏ ONUN VARİSLƏRİ

Bildiyin kimi, türk tayfaları Asiyada və Avropada qüdrətli dövlətlər yaratmışdılar. Bəs bilirsənmi ki, «türk» adını daşıyan ilk dövlət hansı dövlət olmuşdur?

VI əsrdə türklərin tarixinə şanlı səhifələr yazan Göytürk xaqanlığı yarandı. Təxminən 500 il ərzində göytürklərin dövlətçilik ənənəsini **UYĞUR DÖVLƏTİ**, uyğurlardan sonra isə **OĞUZ DÖVLƏTİ** davam etdirdi.

Göytürklər
Bumın
xaqan
Muğan
xaqan
İstəmi xaqan
İltəris xaqan
Tonyukuk
Kül tigin
Moyon Çur
yabqu

Göytürk, Uyğur, Oğuz xaqanlıqları necə yarandı?

Birinci Göytürk xaqanlığı (552–744)

«**İl xaqan**». Böyük Hun imperatorluğunun dağılmasından sonra Şimali Çinin düzənliklərində türk tayfalarının yaratdığı **Jujan dövləti** mövcud idi. 552-ci ildə Jujan dövlətinin tabeliyində olan Bumın özünü

Göytürk xaqanlığı hansı müasir dövlətlərin ərazisini əhatə edirdi?

Göytürklərin bayrağında nə üçün qurd başının şəkli vardı?

Bumın xaqan

İstəmi xaqan

Göytürk
imperatorluğunun bayrağı

«il xaqan», yəni elin hökmdarı elan etdi. O, juanlara qalib gəlib Göytürk dövlətinin əsasını qoydu. **Ötükən** şəhəri paytaxt oldu. «Türk» sözünün mənası möhkəm, güclü deməkdir. Bumın xaqan qədim türklərin çox nüfuzlu **Aşina** qəbiləsindən idi. Əfsanəyə görə, bu qəbilə qurddan törəmişdi. Aşina qəbiləsindən olanlara «göydən enmiş türklər» — göytürklər deyirdilər. Bumın xaqanın yaratdığı bu dövlət Göytürk xaqanlığı adlanırdı.

Xaqanlığın bayrağında qurd başının şəkli vardı. Dövlətə **xaqan** başçılıq edirdi. O həm də ordu komandanı idi. **Yabqu** xaqandan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Taxtacın vəliəhdi **tigin** titulu daşıyırdı. Xaqanlıqda ən yüksək əyan titulu **şad** idi.

Muğan xaqanın dövründə Çin türklərdən asılı vəziyyətə düşdü. **İstəmi** xaqan Şimali Qafqazı tutaraq Bizans torpaqları üzərinə hücum etdi. Beləliklə, Göytürk dövləti qüdrətli imperatorluğa çevrildi.

VI əsrin sonlarında daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Birinci Göytürk imperatorluğu parçalandı. Mərkəzi Monqolustan olmaqla **Şərqi Göytürk** və mərkəzi Yeddisu olmaqla **Qərbi Göytürk** dövlətləri yarandı. Çox keçmədən bu dövlətlər Çindən asılı vəziyyətə düşdülər. Lakin azadlıqsevər türklər asılı vəziyyətlə barışmırdılar, tez-tez üsyanlar edirdilər. Ən məşhur üsyanlardan birinə **Kür şad** başçılıq edirdi.

«**İltəris xaqan**». VII əsrin 80-ci illərində türk sərkərdəsi Qutluq xanın

başçılığı ilə Çinə qarşı yeni bir hərəkət başlandı. Nəticədə 682-ci ildə İkinci Göytürk imperatorluğu yarandı. Qutluq xan «İltəris» (eli xilas edən) adı ilə xaqan elan edildi. İltəris xaqan dövləti gücləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. Dövrünün tanınmış alimi Tonyukuk baş məsləhətçi təyin edildi. Orduda süvari hissələrinin sayı artırıldı. İltəris **qurd başlı bayraq** altında ayrı-ayrı türk xaqanlarını birləşdirdi. Onun dövründə ölkədə sabitlik, əmin-amanlıq yarandı.

İltəris xaqanın vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı Qapağan xaqan gəldi. Çünki İltərisin oğlanları Bilgə və Kül tigin azyaşlı idilər. Qapağan xaqanın başlıca siyasəti ordunu daha da gücləndirmək, təsərrüfatı canlandırmaq və Mərkəzi Asiya türklərini vahid dövlətdə birləşdirmək idi. Bu yolda Çin başlıca maneə olduğu üçün o, Çinə yürüş etdi. Göytürk ordusu Sakit okeana qədər irəlilədi. Çin Göytürklərdən asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu.

Qapağan xaqandan sonra hakimiyyətə Bilgə xaqan gəldi. O, kiçik qardaşı Kül tigin və müdrik Tonyukukla birlikdə dövləti bacarıqla idarə etməyə başladı. Bilgə xaqanın əsas məqsədi türkləri bir xalq kimi qoruyub saxlamaq idi. Döyüşlərin birində Kül tigin həlak oldu. Bilgə xaqan qardaşını təntənə ilə dəfn edib, ona indiki Monqolustan ərazisində Orxon çayı sahilində möhtəşəm abidə ucaltdırdı. Həmin abidə bu gün də əzəmətini itirməmişdir. Qardaşının ölümündən bir neçə il sonra Bilgə xaqan sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Sonralar uyğurların və digər türk tayfalarının üsyanları nəticəsində Göytürk dövləti zəiflədi və 744-cü ildə dağıldı.

Uyğur xaqanlığının yaranması. Göytürk imperatorluğu dağıldıqdan sonra Qutluq Bilgə Gül xaqan 744-cü ildə Uyğur xaqanlığının əsasını qoydu. Dövlətin paytaxtı Orxon çayı sahilində yerləşən Ordu şəhəri idi. Dövlətin ərazisi Altaydan Mancuriyaya, Xəzər dənizindən Qobi səhrasınaqədər uzanırdı.

Atasının ölümündən sonra Moyon Çur (745–759) xaqan oldu. O, Çinin

İltəris xaqan dövləti möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirləri gördü?

Qutluq Bilgə Gül xaqan

Türk dilində «uyğur» müttəfiq və ya uyuşan deməkdir.

paytaxtını tutub devrilmiş Çin imperatorunun hakimiyyətini bərpa etdi. Əldə edilən razılığa görə Çin Uyğur dövlətinə hər il ipəklə bac verməli idi. Bögü xaqanın (759–779) hakimiyyəti dövründə Çinin bütün ticarət əlaqələrinə nəzarət uyğurların əlinə keçdi. Bögü xaqan Çinə hücum edən tibetliləri darmadağın etdi.

Çətin coğrafi şəraitə baxmayaraq, uyğurlar zəngin təsərrüfat həyatına malik idilər. Maldarlıq və əkinçilik təsərrüfat həyatında mühüm yer tuturdu. Dəmirçilik, zərgərlik, toxuculuq, xüsusilə xalçaçılıq sahəsi inkişaf etmişdi. Böyük İpək yolu buradan keçdiyi üçün bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Uyğurlar böyük şəhərlər salmışdılar. Şəhərlər arasında çox abad yollar çəkilmişdi. Bu yollardan indi də istifadə edilir.

Moyon Çur xaqan öz hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün hansı tədbirlər gördü?

Uyğurlar avropalılardan xeyli əvvəl kağız istehsal etmiş və mətbəə yaratmışdılar. Onlar kitab çap edirdilər. Bağa Tarkanın (779–789) hakimiyyəti dövründə iqtisadiyyat daha da yüksəldi. Lakin IX əsrin birinci yarısından başlayaraq Uyğur xaqanlığı zəifləməyə başladı. 842-ci ildə qırğızlar üsyan qaldıraraq Uyğur dövlətinə son qoydular.

Uyğur xaqanlığı (744–842)

Hazırda uyğurların əksəriyyəti Çin Sintszyan-Uyğur əyalətində yaşayır.

Oğuz dövlətinin yaranması. Oğuz sözü boy, qəbilə, tayfa mənasını verən **ox** və cəm şəkilçisi olan **uz**-un birləşməsindən yaranmışdır. 24 boydan ibarət olan bu tayfa ittifaqında hər boyun öz nişanı var idi. Bu tayfaların əksəriyyəti əvvəl Birinci Göytürk xaqanlığının, daha sonra İkinci Göytürk xaqanlığının tərkibində olmuşdular. Göytürk dövləti dağıldıqdan sonra 750-ci ildə Oğuz tayfaları dövlət yaratdılar. Amma bu dövlət uyğurların hakimiyyəti altına düşdü.

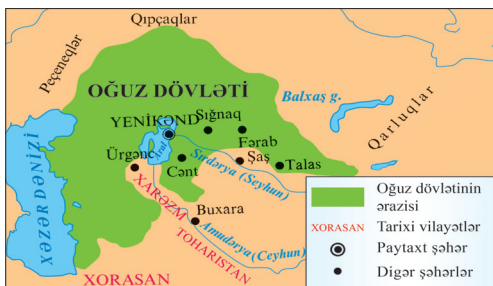
Moyon Çurun runa əlifbası ilə yazılmış məktubundan: «Özümün minillik və saysız-hesabsız günlük (əbədi) yazılarımı və işarələrimi yastı daş üzərinə həkk etməyi əmr etdim».

Uyğur bayrağı

Oğuz və oğlanları

Oğuz dövləti (750–1000)

Uyğur xaqanlığının zəifləməsini nə ilə izah etmək olar?

Oğuzların islam dinini qəbul etməsinin əhəmiyyəti nə idi?

Uyğur dövləti dağıldıqdan sonra Seyhun çayı və Xəzər dənizi arasında yerləşən oğuz boyları birləşib tarixi mənbələrdə **Oğuz dövləti** və ya **Yabqu dövləti** adlanan dövləti yaratdılar.

Dövlətin paytaxtı Yenikənd şəhəri idi. Dövlətin başında **yabqu** adlanan hökmdar dururdu.

Yabqudan sonra səlahiyyət sahibi olan **subaşı** orduya başçılıq edirdi. **Gülərgin** deyilən məmur yabqunun vəkili sayılırdı. Dövlət başçısının yanında divan fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlərdən vergiyığan məmurlar **təhsildar** adlanırdı. Oğuz dövlətində ordunun əsasını mükəmməl silahlanmış atlı qoşun təşkil edirdi.

Oğuzların islam dinini qəbul etməsi. **Oğuz axınları.** İslam dinini qəbul edəndə qədər oğuzlar **Göy tanrıya** inanırdılar.

950-ci ildə oğuzlar islam dinini qəbul etdilər. Bu dini qəbul edən oğuzları türkmən adlandırmağa başladılar. İslam dini oğuzlar arasında hakim dinə çevrildi. Türk xalqlarının mədəniyyəti daha da inkişaf etdi, islam və türk ənənələri birləşdi.

Daxili çəkişmələr Oğuz dövlətini zəiflədirdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən qıpçaqlar 1000-ci ildə Oğuz dövlətinə son qoydular. Dövlət süqut etdikdən sonra oğuzların müxtəlif istiqamətlərə yeni axınları başladı. Onların bir hissəsi Qara dənizin şimalında məskunlaşdı, digər qismi isə İran, İraq, Azərbaycan və Anadoluya yayıldı.

1. Göytürk imperatorluğunun yaranmasının türk dünyası üçün əhəmiyyətini izah et.
2. Birinci Göytürk imperatorluğunun dağılmasının səbəblərini göstər.
3. İkinci Göytürk imperatorluğunun yaranması haqqında esse yaz.
4. Uyğurların dünyaya bəxş etdiyi töhfələri araşdır.
5. Oğuz dövlətinin yaranma tarixini mənbələrə əsasən araşdır.

3. AVARLAR, XƏZƏRLƏR VƏ BULQARLAR

Bəs Göytürklər Jujan dövlətinin varlığına son qoyduqdan sonra jujanların taleyi necə oldu? Bundan sonra onların həyatında çox maraqlı hadisələr baş verdi. Bu hadisələrin sədası Avropadan gəldi. Avropanın müasir xəritəsinin formalaşmasında türklər mühüm rol oynadılar.

*Avar
bulqar
Bayan
xaqan
Kubrat xan
Asparux xan
Xəzərlər
İdil bulqarları
Bulqar şəhəri*

Qərbi Hun imperiyasından sonra Avropada hansı türk dövlətləri yarandı?

Avar xaqanlığı. Jujanlar Göytürklərə məğlub olduqdan sonra onların bir qismi qərbə çəkildi və Qafqazda məskən saldılar. Onlara *avar* deyirdilər. Türkcə bu söz «*dirənən, duruş gətirən, qarşı gələn*» mənasını verirdi.

Avarlar VI əsrin ortalarında Qafqazdan köçərək Şərqi Avropaya getdilər. Onlar burada Şərqi Avropanın digər türk tayfaları ilə birlikdə Avar dövlətini yaratdılar. Bu dövlətin əsasını 565-ci ildə Bayan xaqan qoydu. Qısa bir vaxtda Avar dövləti güclü xaqanlığa çevrildi. Bizansdan xərac tələb etməyə başladı. Bizans vergi verməyə razı oldu.

VI əsrin sonlarında artıq imperatorluğa çevrilmiş Avar xaqanlığının ərazisinə Şərqi və Qərbi Avropanın böyük bir hissəsi – indiki Macarıstanın, Çexiyanın, Slovakiyanın, Avstriyanın və Almaniyanın cənub bölgələrinin bir hissəsi

Avarların köçü (565–823)

Avar bayrağı

daxil idi. Alman və slavyan tayfalarının bir hissəsi də avarlardan asılı hala düşdü. Avar dövlətinin yaranmasında və möhkəmlənməsində hunlar, sabirlər, oğuzlar və digər türk tayfaları yaxından iştirak etmişdilər.

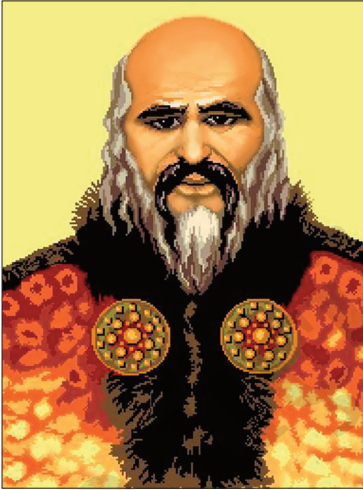
Avar xaqanlığı Bizansla qonşu olduğdan sonra onun Bizans üzərinə hücumları artdı. Avarlar Sasanilərlə birlikdə iki dəfə Konstantinopolu mühasirəyə aldılar. Lakin hərbi dəniz donanması olmadığına görə qələbə çala bilmədilər.

626-cı ildə Konstantinopola növbəti hücumdan sonra Avar dövlətinin qüdrəti sarsıldı. Xaqanlığa tabe olan xalqların üsyanı və hakimiyyət uğrunda mübarizə onun zəifləməsinə səbəb oldu. Bəzi türk tayfaları avarlardan ayrıldılar. Bu tayfaları Bulqar dövlətinin başçısı Kubrat xan öz elinə birləşdirdi. O, avarları Qara dənizin şimal sahillərindəki ərazilərdən və Dnepr çayının aşağı axarlarından sıxışdırıb çıxardı.

VIII əsrin sonlarında Avar xaqanlığı ilə Frank dövləti arasında uzunsürən müharibə başlandı. 823-cü ildə franklar avarların Pannoniya ərazisini tutdular. Avar dövləti süqut etdi.

Hazırda Şimal-Qərbi Azərbaycanda və Dağıstanda yaşayan avarlar qədim avar türklərinin nəsiləri hesab olunur.

Cənub-Şərqi Avropada Bulqar türk dövləti. Qərbi Göytürk xaqanlığı süqut etdikdən sonra Şərqi Avropa düzənliklərində iki dövlət formalaşmışdı. Bunlardan biri Qara dəniz ətrafında yaranmış Böyük Bulqar dövləti, digəri Xəzərətrafı ərazilərdə yaranan Xəzər xaqanlığı idi.

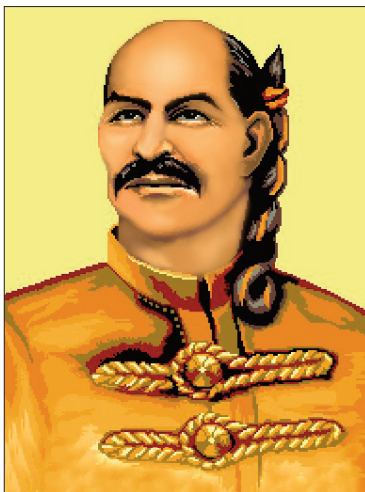

Kubrat xan

Bulqar dövləti yarandığı vaxtdan güclü siyasi qüvvəyə çevrilmişdi. Lakin dövlətin əsasını qoymuş **Kubrat xanın** vəfatından sonra onun oğulları arasında yaranan çekişmədə Böyük Bulqar eli parçalandı. Bu zaman xəzərlər yaranmış fürsətdən istifadə etdilər. 660-cı ildə xəzərlərlə bulqarlar toqquşdular. Xəzərlər qalib gəldilər. Bulqarların bir hissəsi xəzərlərin hakimiyyətini qəbul edib burada qaldı.

Bulqarların digər bir hissəsi isə Kubrat xanın oğlu **Asparux xanın** başçılığı ilə Dunay ətrafına çəkildi.

Asparux xan 679-cu ildə Bizans qoşunları üzərində qələbə qazanaraq Cənub-Şərqi Avropa ərazisində müstəqil *Bulqar türk dövlətinin* əsasını qoydu. Bizans imperiyası Asparux xanla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə əsasən Bizans Bulqar türk dövlətinin müstəqilliyini tanıdı və ona xərac verməli oldu. Bulqar türk dövlətinin paytaxtı əvvəllər *Pliska*, sonralar isə *Preslav* şəhəri olmuşdur.

Asparux xan

Bulqar dövlətini bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş xan idarə edirdi. Əhali, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdu. Bağcılıq və maldarlıq inkişaf etmişdi. Ölkənin şəhərləri bir sıra dövlətlərlə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Bulqar türk dövlətinin xarici siyasətində Bizans imperiyası ilə münasibətlər

Bulqar türk dövləti (679–1018)

*Müasir Ukraynanın Poltava şəhərində
Kubrat xanın məzarı*

*Müasir Bolqarıstanın Dobriç şəhərində
Asparux xanın abidəsi*

xüsusi yer tuturdu. Bizans imperatorları öz ərazilərində müstəqil türk dövlətinin olması ilə razılaşmaq istəmirdilər.

IX əsrin birinci yarısı Bulqar türk dövlətinin ən parlaq dövrü idi. Bu dövrdə yeni şəhərlər salındı, suvarma şəbəkələri yaradıldı. Şərqi Avropada olan yeganə düz mədənləri də bulqarlara məxsus idi.

864-cü ildə xristianlıq dövlətin rəsmi dini elan edildi. Bu, dövlətin və xalqın həyat və məişətinə təsir göstərirdi. Ölkənin ərazisinə slavyanların çoxsaylı axınları daha da artdı. Zaman keçdikcə türk xalqı olan bulqarlar slavyanlarla qaynayıb qarışdılar.

Xəzər xaqanlığı. Sabir, onoqur və altay türklərinin törəmələri olan xəzərlər VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq əvvəlcə Xəzər dənizinin qərb sahillərində, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonralar qərbə və şərqə doğru yayılmışdılar. Xəzər xaqanlığı Şərqi Avropanın ilk feodal dövlətlərindən biri idi. Bu dövlətin paytaxtı əvvəllər Səməndər, bir müddət sonra isə İdil şəhəri olmuşdur.

VIII–IX əsrlərdə Xəzər xaqanlığı özünün ən qüdrətli dövrünü yaşayırdı. Bu zaman onun ərazisinə Şimali Qafqaz, Azov dənizi sahilləri, Krım yarımadasının bir hissəsi daxil idi. IX əsrin ikinci yarısında şərq slavyanlarının bir çox tayfaları xəzərlərə bac verirdi.

Ölkəni **xaqan** idarə edirdi. Xaqanın ətrafında böyük imtiyaz sahibi olan **bəylər** və **tarxanlar** toplaşmışdı. Xəzər dövlətinin güclü ordusu var idi. Xəzərlər burada və ətraf ərazilərdə çox böyük nüfuza malik idilər.

Xəzər dənizinin adı xəzər tayfalarının adı ilə bağlıdır. Ölkənin ərazisindən şimala və şərqə doğru uzanan ticarət yolları keçirdi. Geniş ti-

carət əlaqələri ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Ərəblərlə aparılan uzunmüddətli müharibələr və digər türk tayfası olan peçeneqlərlə mübarizə dövlətin zəifləməsinə səbəb oldu. Zəifləmiş xaqanlıq X əsrin 60-cı illərində Kiyev dövləti tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan ərazisində yaşayan Xəzər türkləri xalqımızın tərkibinə daxil oldu. Hazırda Azərbaycanın Abşeron yarımadasında ki rayonlardan biri xəzərlərin adını daşıyır.

İdil Bulqar dövləti. Böyük Bulqar dövləti parçalandıqdan sonra İdil çayı sahilində məskunlaşan bulqarlar xəzərlərin hakimiyyəti altına düşdülər və uzun müddət Xəzər xaqanlığına xərac ödədilər. 965-ci ildə onlar buranın yerli tayfalarını özlərinə tabe edərək Volqa–Kama çayları ətrafında İdil Bulqar dövlətini yaratdılar və Xəzər xaqanlığına xərac ödəməyi dayandırdılar. İdil Bulqar dövlətinin paytaxtı Bulqar şəhəri oldu.

Xəzər xaqanlıqı (VII–X əsrlər)

İdil Bulqar dövləti (965–1236)

Yaşadıqları ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi onlara Volqa-nın cənubunda yaşayan xalqlarla bərabər, Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya və başqa ölkələrlə ticarət etməyə imkan yaradırdı. Bulqarlar taxıl, xəz-dəri, sənətkarlıq məmulatları ixrac edirdilər. Yaxşı inkişaf etmiş Bulqar, Bilyar, Suvar şəhərləri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri hesab edilirdi. Kəndlilərin əksəriyyəti azad torpaq sahibi idi. Burada sənətkarlıq, xüsusilə də dəmirçilik yaxşı inkişaf etmişdi. Sənətkarlar gil, mis, gümüş və qızıldan bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Bulqar xanlarının adından pullar kəsilirdi.

Volqa bulqarları islam dinini qəbul edən ilk türk xalqlarından biridir. Bulqar xanı xəlifədən islam dinini öyrədən alimlər göndərməyi xahiş etmişdi. Xəlifə İdil bulqarlarına bir qrup alim göndərmişdi. Onların arasında qiymətli tarixi məlumatları dövrümüzə qədər gəlib çatmış *İbn Fədlan* adlı ərəb səyyahı və alimi də var idi. İslam dinini qəbul edən bulqarlar öz milli dəyərlərini islam dəyərləri ilə birləşdirdilər. Onlar islam mədəniyyətinin yaranmasında böyük rol oynadılar.

1. 626-cı ildən sonra Avar dövlətinin qüdrətinin sarsılmasının səbəblərini əsaslandır.
2. Xəzər xaqanlığının VIII–IX əsrlərdə qüdrətli dövlət olduğunu sübut et.
3. Avar xaqanlığı və Bulqar türk dövlətinin Bizans imperiyası ilə münasibətlərinin oxşar cəhətlərini izah et.
4. İslam dininin qəbulunun bulqarların həyatına nə kimi təsir göstərdiyini araşdır.

4. BÖYÜK İPƏK YOLUNUN BAŞLANDIĞI ÖLKƏ

Sənin artıq Çinin adı ilə bağlı olan Böyük Çin sədi, Böyük İpək yolu, Konfutsi haqqında məlumatın var. Sən bunlar haqqında VI sinifdə öyrənmişən. Bildiyin kimi, 20 il davam edən «Sarısarıqlılar» üsyanı və digər amillər Çinin zəifləməsinə, Xan sülaləsinin devrilməsinə səbəb oldu. III əsrin əvvəllərində Çin xırda dövlətlərə parçalandı. Qədim Çin imperiyasının yerində bir-biri ilə düşmənçilik edən bir neçə dövlət yarandı. Bu zaman şimaldan türk xalqlarının hücumlarının arası kəsilmirdi. Dağınıq halda olan Çin bu hücumların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

*Güclü
ailələr
Suy sülaləsi
Böyük
Kanal
Tan sülaləsi
Böyük İpək yolu
Pekin
Min sülaləsi*

Böyük Kanal nə vaxt çəkildi?

Şərqi Avropaya monqolların yürüşü zamanı İdil (Volqa) Bulqar türk dövləti təhlükə altına düşdü. *1236-cı ildə* monqollar bu dövlətin varlığına son qoydular.

Çində vahid dövlətin yaranması. Suy sülaləsi. Feodal münasibətlərinin inkişafı Çində yenidən vahid dövlətin yaranmasına səbəb oldu. Sərkərdə Yan Szyan Suy sülaləsinin əsasını (586–618) qoydu. Çanan şəhəri ölkənin paytaxtı oldu. İmperiya yenidən bərpa edildi. Çində **dövlət feodalizmi** mövcud idi. İmperator xidmət əvəzində sərkərdələrə və məmurlara şərti torpaq sahələri paylayırdı. Həmin torpaqların sahibləri tədricən feodala çevrilirdilər. Çində o zaman iri feodallar «Güclü ailələr» adlanırdı. Onların əksəriyyəti kəndli torpaqlarını tutur, kəndliləri özlərindən asılı vəziyyətə salırdılar. Asılı vəziyyətə düşmüş kəndlilər töycü şəklində vergilər ödəyirdilər. VIII əsrdən etibarən feodallar dövlət torpaqlarını da zəbt etməyə başladılar.

Çində təsərrüfat inkişaf etmişdi. İmperatorun qərarı ilə Yantsızı və Xuanxe çaylarını, habelə

Çində quldarlığın dağılmasına nə səbəb oldu?

«Dövlət feodalizmi» ifadəsi nə deməkdir?

Dövlət torpaqlarının feodallar tərəfindən özbaşına tutulmasının hansı mənfəətləri vardı?

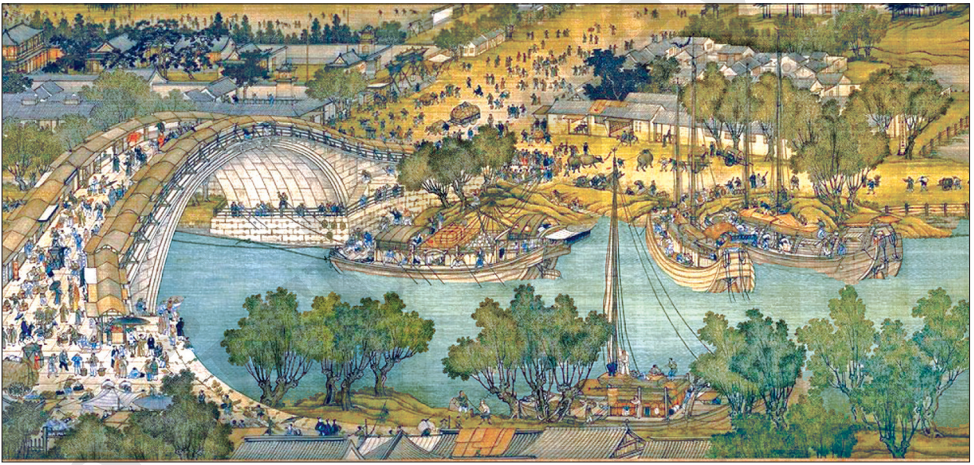
*Suy sülaləsindən
imperator Yan Di*

dəniz sahillərini bu çaylarla birləşdirən Böyük Kanal çəkildi. Suyun sahilə çıxarılmasını təmin edən xüsusi qurğu ixtira edildi. İpəktoxuma dəzgahı təkmilləşdirildi.

Tan sülaləsi. 618-ci ildə Çində hakimiyyətə Tan sülaləsi gəldi. Bu sülalə ölkəni təqribən 300 il idarə etdi. Tan imperatoru ilahiləşdirilərək «Səma oğlu» adlandırılırdı. Tan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Koreya və Vyetnam Çinə tabe edildi. Çin ordusu Böyük İpək yolunun Mərkəzi Asiyadək uzanan hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Böyük İpək yolu Çinin Mər-

kəzi Asiya dövlətləri, Azərbaycan, İran və Bizansla ticarət əlaqələrini möhkəmləndirdi. Lakin 751-ci ildə ərəblərə məğlub olduğdan sonra bu yol ərəblərin nəzarətinə keçdi və Qərblə Çinin ticarətinə böyük zərbə vuruldu.

Çində ənənəvi olan çəltik, çay, şəkər qamışı, çini qablar, ipək istehsalı inkişaf edirdi. Çin Hind okeanı sahili ölkələri ilə dəniz vasitəsilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. IX əsrin sonlarına yaxın Çində ağır vergilərə və feodal zülmünə qarşı Xuan Çao'nun başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Tan sülaləsinin zəifləməsinə və hakimiyyətdən salınmasına bu üsyanın da böyük təsiri oldu.

Böyük Kanal

?

Tan imperatorları hansı ölkələri işğal etdilər?

Sun sülaləsi. Monqol işğalı. 960-cı ildə Çində hakimiyyətə Sun sülaləsi gəldi. Sun sülaləsi dövründə daim kəndli çıxışları baş verir, ölkə qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı.

1215-ci ildə Böyük Monqol xanı Çingiz xanın qoşunları Şimali Çini tutdu. Monqollar uzun mübarizədən sonra Çini tamamilə özlərinə tabe etdilər. Çin Monqol imperiyasının əsas hissəsi oldu. Monqol imperatorluğunun paytaxtı Pekin şəhərinə köçürüldü.

Min sülaləsi. XIV əsrin ortalarında Çində monqol əsarətinə qarşı xalq hərəkatı nəticəsində ölkə yenidən azad oldu. Hakimiyyətə Min sülaləsi gəldi.

Min sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövrlərində monqol feodallarından alınmış torpaqlar kəndlilərə paylandı. Kəndlilər üç il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edildi.

?

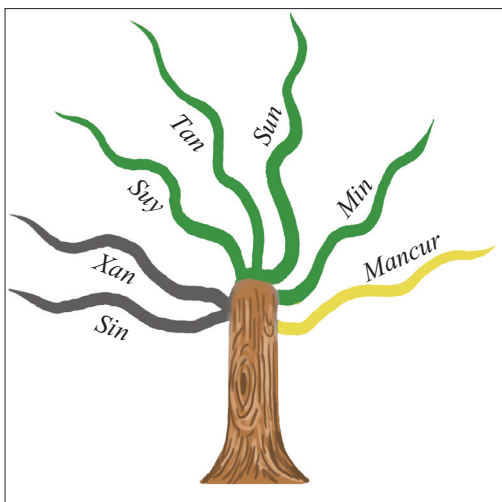
Nə üçün Min sülaləsi vergi və mükəlləfiyyətləri azaltdı?

■ Tan sülaləsi dövründə Çinin ərazisi
■ Çinin təsir dairəsində olan ərazilər (618–874)

Çingiz xanın Çinə hücumu (miniatur)

Çin sülalələri

Min imperiyası (1368–1644)

Hansı xüsusiyyətlərə görə Min sülaləsi dövrünü Çinin yüksəliş dövrü adlandırmaq olar?

Tacir və sənətkarlardan alınan vergilərin miqdarı azaldıldı. Bütün bu tədbirlər XV əsrdə Çində təsərrüfatın inkişafına səbəb oldu.

XVI əsrdə Min sülaləsinin işğalçı yürüşləri nəticəsində imperiyanın ərazisi xeyli genişləndi. Çin imperiyasının ərazisinə müasir Çinin daxili əyalətləri, habelə Mancuriya daxil idi. Koreya, Vyetnam və Tibet isə Çindən asılı vəziyyətdə idi.

Min sülaləsi dövrünün saray qadınları

1. Vahid dövlətin yaranmasının Çin üçün əhəmiyyətini izah et.
2. Tan imperatorlarının işğalçılıq yürüşlərini xəritədə göstər.
3. Təsərrüfatın inkişafına siyasi amillərin təsirini izah et.
4. Tan sülaləsi ilə Min sülaləsini Venn diaqramı vasitəsilə müqayisə et.
5. «Çində Böyük Kanal çəkilir» mövzusunda esse yaz.

5. İRAN VƏ QAFQAZ

Qədim dövrün tarixindən bilirsən ki, müasir dövrümüzdə İran ərazisində əvvəllər Parfiya dövləti mövcud idi. III əsrin əvvəllərində Parfiya dövləti zəiflədi və öz yerini Sasanilər dövlətinə verdi. Şərqə doğru böyüyən Sasanilər imperiyası Azərbaycan və bütün Cənubi Qafqaz üzərində nəzarəti ələ keçirdi. Bu dövlətdə baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni proseslər Cənubi Qafqazdakı bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da həyatına təsir göstərdi.

*Ərdəşir
Babəkan
Ktesifon
zərdüştlik
xostak
dastakert
patriklər
azadlar
Mani
Məzdək
Xosrov Ənuşirəvan
səlcuqlar
Tiflis müsəlman
əmirliyi
IV David*

*Sasanilər dövləti necə yarandı? Mani
və Məzdək kim idi? Sasanilərdən sonra
Qafqazın taleyi necə oldu?*

Sasanilər dövləti necə yarandı. Parfiya dövlətinin zəifləməsi ilə yaranmış əlverişli vəziyyətdən Fars vilayətinin hakimi, Sasanın varisi olan Ərdəşir Babəkan istifadə etdi. O, Parfiya ordusunu məğlub edib, paytaxt Ktesifona daxil oldu. Ərdəşir 226-cı ildə Ktesifonda təntənəli şəkildə «şahlar şahı» titulunu qəbul etdi. Beləliklə, Sasanilər dövləti yarandı və geniş işğallara başladı. Xarəzm, Xorasan, Mərv və Azərbaycan dövləti olan Atropatena Sasanilər dövlətinə qatıldı.

Sasanilərin dövlət quruluşu erkən feodal monarxiyası idi. Ölkəni şahənşah idarə edirdi. Ölkə əyalətlərə bölünürdü. Əyalətləri şəhərdarlar və mərzbanlar idarə edirdi. Onlar müharibəyə öz silahlı qüvvələri ilə gedir, mülki və hərbi işlərə başçılıq edirdilər. Şahdan sonra ikinci rəsmi şəxs ali maq (baş kahin) hesab olunurdu. Ölkənin rəsmi dini olan zərdüştlik dövlətin idarə olunmasında xüsusi rol oynayırdı. Zərdüştliyin əsas mərkəzi Azərbaycanın (Atropatena-nın) Qazaka şəhərindəki məbəd hesab olunurdu.

Parfiya dövləti necə yaranmışdı?

Ərdəşir Babəkan

Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvan

Sasanilər dövlətinin bayrağı və gerbi

Feodal münasibətlərinin yaranması. Sasanilər dövlətinin yaranması feodal münasibətlərinin meydana gəlməsini sürətləndirdi. Ölkədə feodal münasibətləri III–V əsrlərdə yarandı. Sasani şahları hakimiyyətin dayaqlarını möhkəmlətmək, ucqar əraziləri qorumaq üçün hərbiçilərə *xostak* adlanan torpaq sahələri paylayırdılar. Kəndlilər mülk sahibinə töycü verir, müxtəlif məcburi işləri görürdülər.

Ölkədə **natural təsərrüfat*** hakim idi. Əsas feodal mülkiyyəti *dastakert* hesab edilirdi. Dastakert irsən keçirdi. Kəndlilərin bir hissəsi varlanır və xırda sahibkara çevrilir, digərləri isə asılı vəziyyətə düşürdü. Bu dövrdə ölkədə iri feodal təbəqəsi, onların vassalları xırda və orta feodallar – azadlar meydana gəlmişdi. Ordunun süvari hissəsi azadlardan təşkil olunurdu. Buna görə onlara *xostak* verilirdi. Məbəd və nüfuzlu din xadimlərinin əlində iri torpaq sahələri cəmləşmişdi. Kahinlər böyük torpaq sahibləri idilər.

***Natural təsərrüfat** – bazarla əlaqəsi olmayan, zəruri malların malikanə daxilində istehsal olunduğu təsərrüfat

Sasanilər imperiyası (226–651)

Ölkədə vergi sistemini qaydaya salmaq məqsədilə Sasani şahı I Xosrov (531–579) islahat keçirdi. İslahatlar nəticəsində vergi sistemi nizama salındı.

Xalq ədalətli cəmiyyət istəyir. III əsrdə Mani öz dini təlimini təbliğ etməyə başladı. Onun təlimi zərdüştlük, xristianlıq və buddizm dinlərinin əsas müddəalarını özündə birləşdirmişdi. Mani təliminə görə işıq və qaranlıq (nur və zülmət) arasında daim mübarizə gedir. Manilik qısa müddətdə geniş ərazilərə yayıldı. Sasani şahı maniliyin hakimiyyət üçün təhlükəli olduğunu görüb, Manini edam etdirdi, manilərin təqibi gücləndirildi.

Dövlət nə üçün manilərin təqibini gücləndirdi?

İslahat sözlünün mənası nədir?

Məzdək

481-ci ildə İranda yeni bir hərəkat — məzdəkilər hərəkatı başladı. Hərəkatın rəhbəri ali məq Məzdək idi. Məzdək Ktesifonda

çıxış edib, ədalətli cəmiyyət qurulmasını tələb etdi. O bütün nemətlərin insanlar arasında bərabər bölüşdürülməsini təbliğ edirdi. Sasani şahı I Qubad (488–531) mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək məqsədilə məzdəkilərin xalq arasındakı nüfuzundan istifadə etdi. Az sonra hakimiyyətini möhkəmləndirən I Qubad məzdəkilərin təqibinə başladı. 529-cu ildə Məzdək edam edildi, onun tərəfdarlarına qanlı divan tutuldu. Məzdəkilər hərəkatı məğlub olsa da, ideyaları uzun müddət yaşadı.

?

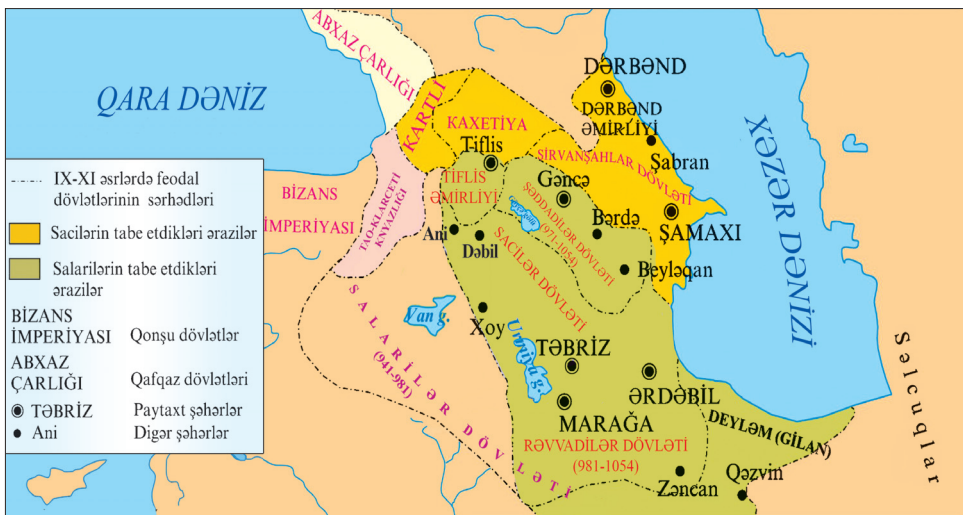
Sasanilər dövlətinin zəifləməsi hansı amillərlə bağlı idi?

Sasanilər iflasa uğrayır. V əsrin ikinci yarısından Sasanilər dövləti Ağ Hun imperatorluğuna illik bac verirdi. VI əsrdə Sasani dövləti Göytürk imperatorluğu ilə birləşib Ağ hunları məğlub etsə də, ölkə zəifləməkdə davam edirdi. Xüsusilə Bizansla aparılan müharibələr Sasanilər dövlətinin bütün qüvvəsini tükəndirdi.

Bizans xəzərlərin köməyi ilə Sasani dövlətini məğlub etdi. Sasanilər Bizansla sülh bağlamağa məcbur oldu. VII əsrin 30-cu illərində Sasanilər dövləti yeni bir təhlükə ilə — Ərəb dövlətinin hücumu ilə qarşılaşdı. Bizans və Xəzər xaqanlığı ilə müharibələr nəticəsində zəifləmiş Sasanilər dövləti ərəblərə qarşı ciddi müqavimət göstərə bilmədi. 651-ci ildə Sasanilər dövləti süqut etdi.

Qafqaz (IV–VII əsrlər)

Qafqaz (IX–XI əsrlər)

Qafqazda feodal dövlətləri. V–XIII əsrlərdə Qafqazda növbə ilə alanlar, hunlar, bizans və xəzərlər ağalığ etmişdilər. Şimali Qafqaz VII əsrədək alanların, VII–X əsrlərdə isə Xəzər xaqanlığının təsiri altında idi. İşğallara məruz qalmış Qafqaz qonşu dövlətlər üçün hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada bir çox feodal dövlətlər vardı, çoxlu xalqlar, etnik qruplar yaşayırdı. Feodal dağınlığı və dini müxtəliflik Qafqaz xalqlarının düşməne qarşı müqavimətini zəiflədirdi.

Ərəb işğalları Qafqaz xalqlarının həyatını dəyişdi. Bir çox xalqlar islam dinini qəbul etdi. Onların mədəniyyətində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Ərəb xilafəti iki əsrdən artıq Qafqazı idarə etdi. Xilafət zəiflədiyi dövrdə burada bir neçə müstəqil dövlət yarandı. Azərbaycanda Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, Dərbənd əmirliyi kimi dövlətlər meydana gəldi. İndiki Gürcüstan ərazisində isə Tiflis əmirliyi, Abxaziya, Kartli-Kaxetiya çarlıqları, Tao-Klarceti Knyazlığı yarandı.

XI əsrin əvvəllərində gürcü knyazları da vahid dövlətdə birləşdilər. Məhz bu dövrdə səlcuq türklərinin axınları baş verdi. Cənubi Qafqaz və Dağıstan Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatıldı. Bu ərazilərin Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Sonralar Səlcuq imperatorluğunun zəifləmə-

Qafqazda hansı xalqlar yaşayırdı?

*Ağqoyunlu dövlətinin
birinci sultanı
Uzun Həsən*

Gürcü çarı IV David

sindən istifadə edən gürcü çarı IV David (1089—1125) təcavüzkar siyasətə başladı. Onun məqsədi Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək idi. Gürcü çarı Bizansla ittifaqa nail olub səlcuqlara qarşı mübarizəyə başladı. Nəticədə Tiflis, **Dəbil*** və **Ani*** kimi müsəlman şəhərləri işğal edildi.

Bir qədər sonra monqol yürüşləri başladı. Qafqaz Hülakü imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. Şimali Qafqaz Hülakü və Qızıl Ordu dövlətləri arasında bölüşdürüldü.

XIV əsrin 80-ci illərində Qafqaz Teymuri-lər tərəfindən işğal olundu. Çox keçmədən Qızıl Ordu və Teymuri imperatorluqları parçalandı, onların Qafqazda mövqeyi zəiflədi.

XV əsrin sonlarında Gürcüstanda **Kartli, Kaxetiya və İmeret çarlıqları** kimi müstəqil feodal dövlətləri meydana gəldi. Hücumlara dayanması və siyasi sabitliyin yaranması Qafqazda təsərrüfatın inkişafına müsbət təsir göstərdi. XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan bütün Cənubi Qafqazın, Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynadı. XV əsrin sonlarında bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirilməsi üçün tarixi şərait yətişdi.

1. Azərbaycan ərazisində yaşayan Qafqazdilli xalqlar haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırla.
2. Manilik təlimi ilə məzdəkilik təlimini Venn diaqramında müqayisə et.
3. «Qafqaz xalqlarının iqtisadiyyatına ərəb istilalarının təsiri» adlı esse yaz.
4. Qafqazın hərbi-strateji əhəmiyyətini şərh et.
5. Sasani dövlətinin Qafqaza təsirini müəyyənləşdir.

***Dəbil** — Qərbi Azərbaycanın qədim şəhəri

***Ani şəhəri** — Arpaçayın qərb sahilində Anadoluda yerləşən qədim şəhər

6. ƏRƏB XİLAFƏTİ

Ərəblər islam dinini qəbul edib tərəqqiyə qovuşdu. Onların həyatı tamamilə dəyişdi. İslam ərəb xalqına cəmiyyət qanunlarını, dövlət qurmağı və onu idarə etməyi öyrətdi. Bu dövlətin başçılarına *xəlifə**, yəni Peyğəmbərin davamçısı deyirdilər. Ərəblər islam dəyərlərini qərbdə Atlantik okeanına, şərqdə Çinə qədər geniş ərazidə yaydılar.

Bədəvi
Məkkə
Məhəmməd
peyğəmbər
xəlifə
Əməvilər
Puatye
Bağdad
vəqf
icma
mülk
iqta

Ərəb dövləti necə yarandı? Necə oldu ki, ərəblər qısa zamanda böyük əraziləri tutdular?

Ərəb dövlətinin yaranması. Asiya, Afrika və Aralıq dənizinin qovuşduğu ərazilərdə yerləşən Ərəbistan səhralar və vahələrdən ibarətdir. Ölkənin cənubunda yağıntıların bolluğu əkinçiliyə şərait yaradırdı. Buna görə də burada əhali daha sıx idi. Şimalda və Mərkəzdə maldarlıqla məşğul olur, əsasən, dəvə saxlayırdılar. Dəvə *bədəvi** adlanan ərəblərin yaxın dostu idi. Susuz səhralara davam gətirən dəvə ən yaxşı «Yük gəmisi» idi. Ona görə də onu *səhra gəmisi* adlandırırlar.

Ərəbistan
yarımadası
hansı qitədə
yerləşir?

Nə üçün ərəblər dəvəni *səhra gəmisi* adlandırırdılar?

Qəbilələri qəbilə başçısı idarə edirdi. Zaman keçdikcə qəbilələr tayfalar şəklində birləşməyə başladılar.

Ərəblərin dəniz ticarəti
(qədim təsvir)

**Xəlifə* — varis, davamçı

**Bədəvi* — ərəbcə *səhra adamı* deməkdir

Ərəb dövləti 632-ci ildə

nan Məhəmməd peyğəmbər öz tərəfdarları ilə birgə Mədinəyə köçdü. İslamı qəbul edənləri bir icmada birləşdirdi. 630-cu ildə öz tərəfdarları ilə birgə Məkkədə Ərəb dövlətini yaratdı. Onun vəfatından sonra dövləti xəlifələr idarə etməyə başladılar. 632-ci il-

Ərəblərin hərbi uğurlarının səbəbi nə idi?

dən başlayaraq ölkəni bir-birinin ardınca idarə edən xəlifələr Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əli islam dininin yayılmasına rəhbərlik etdilər.

Bu dövrdə Bizansla Sasanilər (İran) arasında gedən müharibələr bu dövlətləri zəiflətmişdi. Ərəblər qısa müddətdə Sasanilər dövlətinin varlığına son qoydular. Onlar Bizansın bir çox ərazilərini ələ keçirib Şimali Afrikaya da yiyələndilər. Ərəblər yürüşlərini Şərqdə Hind çayı vadisinə qədər davam etdirdilər. Ərəb xilafəti Atlantik

Ərəb xilafəti 661-ci ildə

610-cu ildə islam dini meydana gəldi. Bu dini qəbul edənlər müsəlman adlandırılırdı.

İslam dini sonuncu səmavi din idi. İslamın müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim» özündə əxlaqi, mənəvi dəyərləri yüksək səviyyədə cəmləşdirir.

O dövrdə ticarət mərkəzi olan Məkkədə təqib olu-

nan Məhəmməd peyğəmbər öz tərəfdarları ilə birgə Mədinəyə köçdü. İslamı qəbul edənləri bir icmada birləşdirdi. 630-cu ildə öz tərəfdarları ilə birgə Məkkədə Ərəb dövlətini yaratdı. Onun vəfatından sonra dövləti xəlifələr idarə etməyə başladılar. 632-ci ildən başlayaraq ölkəni bir-birinin ardınca idarə edən xəlifələr Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əli islam dininin yayılmasına rəhbərlik etdilər. Bu dövrdə Bizansla Sasanilər (İran) arasında gedən müharibələr bu dövlətləri zəiflətmişdi. Ərəblər qısa müddətdə Sasanilər dövlətinin varlığına son qoydular. Onlar Bizansın bir çox ərazilərini ələ keçirib Şimali Afrikaya da yiyələndilər. Ərəblər yürüşlərini Şərqdə Hind çayı vadisinə qədər davam etdirdilər. Ərəb xilafəti Atlantik okeanından Hindistan və Çinədək olan geniş əraziləri birləşdirdi.

Qələbələrə baxmayaraq, Xilafətin daxilində vəziyyət heç də sabit deyildi. 661-ci ildə hakimiyyətə Əməvilər sülaləsi gəldi. Əməvilər paytaxtı Dəməşqə köçürdülər. Əməvilər dövründə Xilafət ordusu indiki Cəbəllüttariq boğazını keçərək Avropaya girdi,

müasir İspaniya torpaqlarına daxil olub yürüşü davam etdirdi.

732-ci ildə **Puatye** adlı döyüşdə franklar ərəb yürüşlərinin qarşısını dayandıra bildilər. Əməviləri əvəz edən Abbasilər sülaləsi (750–1258) işğalçılıq siyasətini davam etdirdi. Paytaxtı Bağdada köçürən Abbasilər tarixdə Bağdad xilafəti kimi tanındı. On-

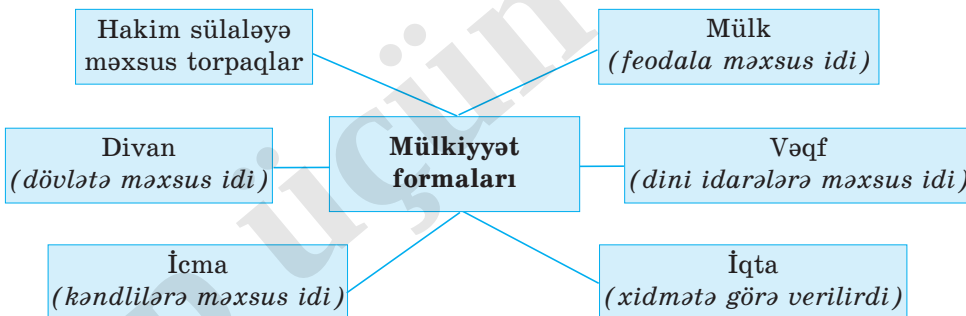
VIII–IX əsrlərdə Ərəb xilafəti

ların dövründə əhalinin geniş çıxışları başladı. Bu üsyanlardan ən böyüyü Azərbaycanda baş vermiş xürrəmilər hərəkatı idi. Bu hərəkat Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babəkin dövründə Xilafəti zəiflədərək gücdən salan milli-azadlıq hərəkatı idi.

Xilafətin idarə edilməsi. Dövlətin başçısı olan xəlifə həm də ali baş komandan idi. Ölkədə ayrı-ayrı sahələri idarə etmək üçün divanlar yaradılmışdı. Xilafət ərazisi əmirlər tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölünürdü. Bütün ərazilərdə rəsmi danışiq və yazı dili ərəb dili idi. Vergi ödəməyə borclu olan şəxslərdən vergi alınırdı. Varlılar daha çox vergi ödəməyə məcbur idi. Xilafətə sadıq olan şəxslərə mükafat olaraq torpaqlar verilir. Ümumilikdə Ərəb xilafətində torpaq sahibliyinin müxtəlif formaları vardı.

?
İşğal olunmuş ərazilərdə Ərəb xilafətinə qarşı çıxışların səbəbləri nə idi?

Xilafət dövründə torpaq mülkiyyəti formaları

Ərəb xilafətinin yaranması islam dininin yayılmasına necə təsir göstərdi?

Əhali torpağa görə **xərac** ödəyirdi. İslam dinini qəbul etməyən əhali can vergisi — **cizyə** verirdi. Müsəlman əhali öz gəlirindən **zəkat** və **xüms** adlı vergi verməli idi. İşğal etdikləri ərazilərdə möhkəmlənmək naminə ərəblər köçürmə siyasətindən istifadə etdilər. Onlar Ərəbistan-dan ərəb ailələrini Xilafətin işğal olunmuş ərazilərinə, o cümlədən sərhəd bölgələrinə köçürdülər.

Süquta doğru. Türklərlə qohumluq əlaqələri yaradan ərəb xəlifələri onların gücündən istifadə edirdilər. IX əsrdən etibarən ərəb ordusuna türk sərkərdələri başçılıq etməyə başladı. Xilafətdə siyasi hadisələrdə türklər mühüm rol oynayaraq xəlifələrin seçilməsində iştirak edirdilər.

Ərəb xilafəti işğal etdiyi ərazilərdə başlayan azadlıq mübarizələri nəticəsində getdikcə zəifləyirdi. Xilafət hakimiyyətindəki daxili çəkişmələr, işğal altında olan xalqların azadlıq mübarizəsi müsəlman imperiyasının dayaqlarını sarsıdırdı. Feodal münasibətlərinin güclənməsi nəticəsində vilayət əmirləri qüvvətlənərək müstəqil idarəçiliyə can atırdılar. Sonralar səlcuqların yürüşləri Xilafətin süqutunu yaxınlaşdırdı. Səlcuqların ardınca monqolların yürüşlərinə tab gətirməyən Ərəb xilafəti 1258-ci ildə süquta uğradı.

1. Feodal münasibətlərinin güclənməsinin Xilafətdə mərkəzi hakimiyyətə təsirini izah et.
2. İslam dininin yayılmasının xalqların həyatını necə dəyişdiyini nümunələrlə sübut et.
3. «Ərəblər islam dinindən əvvəl» mövzusunda təqdimat hazırla.
4. Ərəb xilafətinin süqutunun səbəblərini təhlil et.
5. Xilafətdə türk amilinin güclənməsinin səbəblərini şərh et.

7. XİLAFƏTİN PARÇALANMASI

Müasir dövrümüzdə islam dini dünyanın əllidən çox ölkəsində əhalinin böyük əksəriyyətinin etiqad etdiyi dindir. Bu ölkələr beynəlxalq aləmdə islam ölkələri kimi tanınır. Onların bir çoxunun tarixi Xilafətin parçalandığı dövrdən başlayır.

Bəs Ərəb xilafətinin parçalanması prosesi necə baş verdi? Xilafətdən asılı olan ərazilərdə hansı ölkələr müstəqil oldu? Bu ölkələrdə hansı sülalələr hakimiyyətə gəldi?

*Xilafət
Abbasilər
Mərakeş
Tunis
Sacilər
Samanilər
Sultan Mahmud
Qəznəvi
Səlcuqlar*

Müstəqillik üçün yaranmış fürsət. IX əsrdə Xilafətin hakimiyyəti altında olmuş ayrı-ayrı xalqların azadlıq müharibələri onu get-gedə zəiflədirdi. Abbasilər xilafəti dövründə ucqarlardakı yerli hakim və canişinlər ayrılmağa, müstəqil dövlət yaratmağa can atırdılar. Onlar, ilk növbədə, xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaldı, sonra isə tamam dayandırtdılar. Daha zəif qonşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirir, güclü qoşun yaradırdılar. Onlara qarşı göndərilən xəlifə ordularını

Ərəb xilafətinin parçalanması

*Qahirədə Əhməd ibn Tulun məscidi.
Əhməd ibn Tulun (876–879) Misirdə türkmənşəli
Tulunilər sülaləsinin əsasını qoymuşdu*

Xilafətin ərazisində müstəqil dövlətin yaranmasını hansı amillərlə izah edə bilərsiniz?

məğlub edirdilər. Yerli hakimlərin öhdəsindən gələ bilməyən xəlifələr onları öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi tanıyırdılar. İlk olaraq, İspaniyada yaranmış Kordova əmirliyi müstəqil oldu. Sonra **Mərakeş, Əlcəzir, Tunis, Liviya, Yəmən və Xorasan** mərkəzi hakimiyyət

dən ayrıldı. Bunun ardınca **İran və Misir də** tamam zəifləmiş Xilafətin tərkibindən çıxdı. Bu dövlətlərin əsasını yerli hakim və canişin sülalələri qoyurdu.

Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Mərkəzi Asiyada, Azərbaycanda **türk-müsəlman sülalələri** hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Azərbaycanın hakim sülalələri. Xilafət zəifləyəndə Şirvandakı canişin mərkəzi hakimiyyətlə əlaqəsini tamam kəsdi. 861-ci ildə Şirvanı müstəqil elan etdi. Azərbaycan **Şirvanşahlar dövləti** yarandı. Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın ən uzunömürlü feodal dövləti idi. Bu dövlət 1538-ci ilədək mövcud olmuşdur.

879-cu ildə Azərbaycan ərazisində **Sacilər sülaləsinin** yaradığı yeni dövlət meydana gəldi. Sülalənin banisi «Afşin» titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə Əbu Sac Divdad idi.

Sacilər qərbdə Ani və Dvindən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək olan böyük bir ərazini özlərinə tabe edərək güclü dövlət yaratmağa nail oldular. Sacilərin hakimiyyəti dövründə bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlət halında birləşdi. Saciləri **Salarilər** sülaləsi əvəz etdi. Gəncə yenidən yaranmış **Şəddadilər** dövlətinin paytaxtı oldu. Arran torpaqlarının bir hissəsi də Şəddadilərin ixtiyarına keçdi. Salarilər dövlətinin əlində qalmış cənub torpaqları isə **Rəvvadi**

sülaləsinin hakimiyyəti altına keçdi. 981-ci ildə Salarilər dövləti süqut etdi. Xilafətin parçalanması nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarında Tiflis əmirliyi, Şəki hakimliyi və Dərbənd əmirliyi kimi xırda feodal dövlətləri də yarandı.

*Samanilər
dövlətinin pulu*

Mərkəzi Asiyada hakim sülalələr. 875-ci ildə yaranmış **Samanilər dövləti** Saman Xudatın adını daşıyırdı. Samanilər dövlətinin ərazisinə **Mavəraənnəhr***, Xorasan və Şimal-Şərqi İran daxil idi. Onun ərazisinin böyük hissəsini tarixi türk torpaqları, əhalisinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Paytaxtı Buxara şəhəri idi. Ölkədə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, sənətkarlıq və ticarət də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi.

Samani tacirləri Kiyev, Bizans, Çin, Azərbaycan, İran və başqa ölkələrə xalça, ipək, ədviyyat, zinət əşyaları aparıb satırdılar. Samanilər dövlətinin Azərbaycanla geniş ticarət və mədəni əlaqələri vardı. Bunları ölkəmizdə tapılmış Samani pulları sübut edir.

999-cu ildə Samanilərin əsas rəqibi Qaraxanlılar Buxaranı tutdular və Samanilər dövlətinə son qoydular. Samanilər dövləti süqut etdi. Onun ərazisi Qaraxanlı və Qəznəvilər dövlətlərinin arasında bölündü.

Qaraxanlı dövləti 927-ci ildə meydana gəlmişdi. Qaraxanlılar islam dinini qəbul etmiş ilk türk sülalələrindən biri idi. Qaraxanlı dövlətinin əsasını Qutluq Bilgə Qədir xan qoymuşdu. O özünü «Qara xan», yəni «Böyük xan» adlandırdığı üçün sülalə də onun adı ilə Qaraxanlı adlanırdı. Qaraxanlı dövlətinin ərazisi Balxaş gölündən başlayaraq Hindiquş dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Dövlətin paytaxtları Qaşqar, Balasaqun və Uzgen şəhərləri olmuşdu. Qaraxanlı dövlətində

Qaraxanlı dövləti (927–1212)

***Mavəraənnəhr** — müasir Özbəkistanda Sırdərya və Amudərya çayları arasındakı ərazi

Alptekin

Yeni dövlətlərin yaranmasında iqtə torpaq sahibliyinin rolu nə ola bilərdi?

şəhərlərlə yanaşı, ticarət-sənətkarlıq qəsəbələri yaranırdı. Səmərqənd, Buxara, Ürgənc, Termez şəhərləri xüsusilə şöhrət qazanmışdı.

Erkən orta əsrlərdə təqribən 300 il mövcud olan Qaraxanlı dövləti 1212-ci ildə süquta uğradı.

X əsrin 60-cı illərində Mərkəzi Asiyada paytaxt şəhəri Qəznə olan **Qəznəvilər dövləti** yaranmışdı. Bu dövlətin əsasını Alptekin qoymuşdu. Alptekin Samanilər dövründə türk qvardiyasında qulluq etmişdi.

Sultan Mahmud Qəznəvinin (998—1030) hakimiyyəti illəri Qəznəvi dövlətinin ən güdrətli dövrüdür. 1002—1026-cı illərdə onun Hindistana etdiyi çoxsaylı

hərbi yürüşlər nəticəsində Hindistanın Kəşmir, Pəncab və Qucarat vilayətləri ələ keçirildi. Qəznəvi dövlətinin iqtisadi güdrəti möhkəmləndi. Beləliklə, Sultan Mahmudun hakimiyyətinin son dövrlərində Qəznəvi dövlətinin ərazisi Hindistandan Xəzərsahili torpaqlara qədər uzanırdı.

Sultan Mahmudun vəfatından sonra dövlət tənəzzül etdi. Vergilərin ağırlığı, əhəlinin məmurlardan narazılığı və feodalların mərkəzi ha-

kimiyyətə qarşı çıxışları ölkəni zəiflətdi. 1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə Səlcuqlar Qəznəvilərin hərbi qüvvələrini darmadağın etdilər. Şimali Hindistana sıxışdırılan Qəznəvi dövləti 1187-ci ildə süqut etdi.

1. Xilafətin zəifləməsindən sonra yaranmış dövlətləri müasir xəritədə göstər.
2. Xilafətin parçalanması nəticəsində yaranmış dövlətlərin ərazisini kon-tur xəritədə qeyd et.
3. Mahmud Qəznəvini dövlət xadimi kimi təhlil et.
4. Kordova əmirliyi haqqında məlumat topla və təqdimat hazırla.

8. TÜRK VƏ QAFQAZ XALQLARININ XƏZİNƏSİ. İSLAMIN TÖHFƏLƏRİ

Feodalizm şərqdən başladı. Bu özünü elmin, mədəniyyətin inkişafında da büruzə verdi. Şərqdə təhsil, elm və incəsənət inkişaf etdi. Sonralar Avropa da şərq xalqlarının yaratdığı mənəvi xəzinədən bəhrələndi və möhtəşəm Avropa mədəniyyəti yarandı.

Bu dövrdə öz yaradıcılığı ilə dünya mədəniyyətini zənginləşdirən dühalar kimlər idi? Onlar bizə hansı irsi qoymuşlar?

*Orxon-Yenisey abidələri
Orxon əlifbası
bəngüdaş
Mikayıl Baştu mədrəsə
əl-Xarəzmi
əl-Fərabi
İbn Sina
əl-Biruni
«Min bir gecə»
nəğilləri*

Orxon-Yenisey abidələri. Erkən orta əsrlərdə qüdrətli türk imperatorluqlarının yaranması ümumtürk mədəniyyətinin yüksəlişində mühüm rol oynadı.

Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbə Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələr türklərin ilk tarixi daş yaddaşı, ümumtürk ədəbiyyatının bariz nümunəsidir. Orxon-Yenisey abidələri V–VIII əsrlərə aiddir. Abidələrin ən əhəmiyyətli Göytürk yazısıdır. Əlifba dördü sait, otuz dördü samit olan 38 hərfdən ibarət idi. Orxon abidələrində sətirlər yuxarıdan aşağıya yazılmış, sağdan-sola yerləşdirilmişdir.

İslamdanəvvəlki dövrdə rəssamlıq və heykəltəraşlıq inkişaf etmişdi. Göytürk heykəltəraşları öz xaqanlarının şərəfinə **bəngüdaşlar*** adlandırılan heykəllər qoyurdular.

Orxon abidələri Monqolustanın Orxon çayı sahilində aşkar edilib. Onların ən məşhuru Göytürk xaqanı Bilgə xaqan, qardaşı Kül tigin və baş vəzir Tonyukuk üçün qoyulmuş abidələrdir.

***Bəngüdaşlar** — qəbirüstü heykəllər

Orxon-Yenisey abidəsi

Kül tiginin büstü

*Qapağan xanın məzarı üzərində
qoyulmuş bəngüdaş*

İslam dini təhsilin inkişafına necə təsir göstərdi?

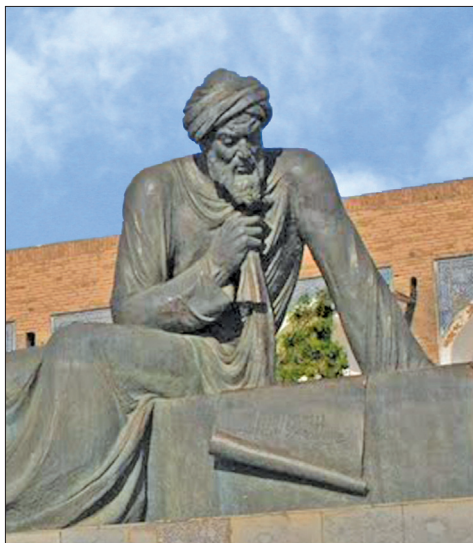
Xalq dastanları. Türk xalqlarının ədəbiyyatının beş min ildən artıq zəngin bir tarixi vardır. Ən qədim ədəbi nümunələr şifahi şəkildə yaranmışdır. «Oğuz xaqan», «Boz qurd», «Törəyiş xan» və «Dədə Qorqud» dastanları buna misaldır. Türk xalqlarında yazılı ədəbiyyat meydana gəldi. IX əsrdə yaşamış bulqar şairi Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» əsəri yazılı ədəbiyyatın günümüzdə qədər gəlib çıxmış ən gözəl nümunələrindən biridir.

İslam mədəniyyəti necə formalaşdı. İslam dininin meydana gəlməsi və yayılması yeni bir mədəniyyətin formalaşmasına imkan verdi. Ərəb dili islamın yayıldığı ərazilərin həm elmi, həm də ədəbi dilinə çevrilirdi. Artıq bu dil məktəblərdə öyrədilir, qədim yunan və Roma müəlliflərinin əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilirdi.

İslam dini təhsilin inkişafına ciddi təsir göstərdi. Məscidlərin yanında məktəblər yaradılırdı ki, orada «Qurani-Kərim» və ərəb dili öyrədilirdi. Yaradılan təhsil ocaqlarında dini elmlərlə yanaşı, riyaziyyat, astronomiya, təbabətə aid elmi biliklər verilir. Böyük şəhərlərdə yüzlərlə şagirdi olan mədrəsələr mövcud idi. Oxuyub-yazmağı bacaran savadlı şəxslər Xilafətə gərəkli adamlar hesab olunurdu. Mədrəsələrdə zəngin kitabxanalar mövcud idi. Kitablار əl yazısı ilə, böyük zəhmət hesabına başa gəlirdi. Təhsilini başa çatdıran hər bir kəs «şəhadətnamə» alırdı. Sonralar mədrəsələrin nümunəsində Avropada universitetlər yaranmağa

başladı. Mədrəsələrdə o dövrün ən görkəmli elm, mədəniyyət, din xadimləri dərs deyirdilər.

Elm. Şərqin böyük mütəfəkkiri Fərabî (870–950) yunan alimi Aristotelin əsərlərinin izahını vermiş, bu səbəbdən də «ikinci müəllim» adına layiq görülmüşdü. O, Aristoteldən sonra elmi biliklərin təsnifatını vermişdir.

Əl-Xarəzminin abidəsi. Özbəkistan

Əl-Fərabinin abidəsi. Qazaxıstan

*İbn Sinanın abidəsi.
Özbəkistan*

*Əbu Reyhan əl-Biruninin abidəsi.
Özbəkistan*

Ibn Sinanın farmakologiya kitabından

*Əbu Reyhan əl-Biruninin
yaratdığı xəritə*

*Əbu Reyhan əl-Biruninin
düzəltdiyi üstürlab
(astronomiya aləti)*

İslam dininin möhkəmlənməsi ilə Xarəzmdə həyat yenidən canlandı. Xarəzm tacirləri ticarət üçün Xəzər xaqanlığına, Bulqar dövlətinə gedirdilər. Ürgənc şəhəri regionda ən inkişaf etmiş elm, təhsil və ticarət mərkəzinə çevrildi. Bu dövrdə Xarəzmdə əl-Xarəzmi, Əbu Reyhan əl-Biruni kimi böyük alimlər yetişdi.

IX əsrdə yaşayıb-yaratmış Xarəzmi cəbr elminin təməlini qoymuşdur.

Əbu Reyhan əl-Biruni (973–1048) diametri 5 metrə yaxın olan ilk qlobusu düzəltmişdi. Biruni dünyada ilk dəfə olaraq Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdü. Astronomiyanın inkişafı rəsədxanaların tikilməsinə səbəb oldu. Alimlər rəsədxanada işləyərək yer kürəsinin təxmini ölçüsünü vermişdilər. Təsədüfi deyildir ki, ulduzların çoxunun adı ərəb alimlərinin adı ilə bağlıdır.

«Elmlərin şeyxi», «böyük loğman», şair Əbu Əli ibn Sina (980–1037) 5 cilddən ibarət «Tibb ensiklopediyası» və «Tibb elminin qanunu» əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Görkəmli Azərbaycan alimi Bəhmənyar əl-Azərbaycani onun şagirdi olmuşdur.

Tarix elmi Xilafət dövründə də inkişaf etmişdi. Ərəb işğallarını qələmə alan Əhməd əl-Bəlazuri «Ölkələrin fəthi» əsəri ilə dövrün hadisələrini işıqlandırmışdır.

*İsmayıl Samanın məqbərəsi.
Özbəkistan. X əsr*

*Böyük Kayruan məscidi.
Tunis. IX əsr*

Xilafətin 200 illik tarixini yazmış Təbəri xürrəmilər hərəkatı haqqında məlumat verən tarixçilərdəndir. Həmədəni isə tarix ensiklopediyasını yaratmışdı. Məşhur «Min bir gecə» nağılları nəsr və şeirin inkişafına nümunədir. Bu nümunə ərəb ədəbiyyatının «qızıl dövrü» Abbasilərin vaxtına təsadüf edir. Bu inkişaf təkcə ərəblərlə bağlı olmayıb, Xilafətdə yaşayan bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının zəkasının məhsuludur.

Xilafət dövründə ən çox inkişaf edən sahə memarlıq idi. Çoxlu qalalar, saraylar, məscidlər, minarələr tikilən bu dövrün mədəniyyət nümunələri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Məscidlərin divarları oymalarla bəzədilir, naxışlar vurulurdu. Samirədəki Ulu məscid dövrün gözəl memarlıq nümunəsidir.

Quranın üzünün köçürülməsi xəttatlığın inkişafında yeni imkanlar açdı. Sonralar kitablarda gözəl miniatürlər yaradıldı. Burada həyatdan səhnələr, heyvanlar, quşlar və başqa şəkillər çəkilirdi.

Cənubi Qafqaz ölkələrində V əsrdən yeni yazı növləri meydana gəlsə də, Xilafət dövründə ərəb yazısı ön mövqedə dayanırdı. O zaman Qafqaz xalqları türk-islam mədəniyyətinin təsiri altında memarlıq, xəttatlıq, bədii sənət sahələrində dəyərli sənət nümunələri yaratdılar.

1. Erkən orta əsrlərdə mədəniyyətin inkişafını təmin edən əsas amili müəyyən et.
2. Orxon-Yenisey abidələrinin əhəmiyyətini izah et.
3. Ən görkəmli türk alimlərini sadə və onların elmi nailiyyətlərini göstər.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini izah et.

9. ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN SƏLƏFİ

Müəyyən mənada bu dövləti Oğuz dövlətinin davamı da hesab etmək olar. Çünki onu yaradanların babaları Oğuz dövlətində yaşamış, dövlət idarəçiliyinin qaydalarını burada öyrənmişdilər. Amma Oğuz dövlətindən fərqli olaraq, Səlcuq dövləti geniş əraziləri tutan imperiyaya çevrildi.

*Səlcuq bəy
Sultan
I Toğrul
«İslamın nuru»
Malazgird döyüşü
I Məlikşah
Xacə Nizamülmülk
Sultan Səncər*

Sultan I Toğrul «Şərqin və Qərbin hökmdarı» adını necə qazandı? Səlcuq imperiyası hansı əraziləri əhatə edirdi?

Səlcuqun varisləri. Səlcuqlar oğuzların qınıq boyundan idilər. Bu tayfa öz adını Səlcuq bəyin adından götürmüşdü. Səlcuq bəy Oğuz dövlətində subaşı vəzifəsini daşıyırdı. Oğuz yabqusu (hökmdarı) ilə münasibətləri pisləşdiyi üçün Səlcuq bəy öz tayfası ilə birgə Seyhun (Sırdərya) çayının sahilindəki Cənt şəhərinə gəldi. Qəznəvilərin işğalları dövründə səlcuqlar Xorasan vilayətinə köçməyə məcbur oldular. Səlcuqun nəvələri Toğrul bəy və

Çağrı bəy səlcuqları birləşdirərək Qəznəvilərə qarşı mübarizəyə başladılar. Səlcuqlar Xorasanın əsas şəhəri olan Nişapuru ələ keçirdilər. Toğrul bəyin (1038–1063) başçılığı ilə 1038-ci ildə paytaxt Nişapur olmaqla Səlcuq dövləti yarandı.

Qəznəvilər Xorasanda yeni bir dövlətin yaranmasını qəbul edə bilməzdi. Ona görə də 1040-cı ildə böyük bir qoşunla səlcuqlar üzərinə yeridilər. Mərv şəhərinin yaxınlığındakı Dəndənəkan adlı yerdə onlar arasında qanlı döyüş baş verdi. Səlcuq ordusu Qəznəviləri darmadağın etdi.

*Dəndənəkan döyüşü
(miniatür)*

Səlcuqlar üçün Azərbaycan, İran və İraqa yol açılmış oldu. Bu qələbəyə görə Toğrul bəyə Sultan titulu verildi.

Şərqi və Qərbi hökmdarı. Dəndənək qələbəsindən sonra səlcuqlar Mərv şəhərində keçirilən qurultayda yeni işğallar planlaşdırdılar. Qurultayda İran, Cənubi Qafqaz və Bizansa qarşı hücum keçmək qərarı alındı.

1043-cü ildə dövlətin paytaxtı Rey şəhərinə köçürüldü. Səlcuq orduları buradan Həmədan, İsfahan, Gilan və Azərbaycana doğru yürüşə başladılar. 1054-cü ildə Rəvvadilər, Şəddadilər və Tiflis müsəlman əmirliyini təbə etdilər. Sultan I Toğrul işğal genişləndirərək 1055-ci ildə Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadı tutdu. Abbasilər səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdü. Sultan I Toğrula «Şərqi və Qərbi hökmdarı» adını verdilər. Döv-

*Sultan I Toğrulun abidəsi.
Türkmənistan*

Böyük Səlcuq imperiyasının xəritəsi (1038–1157)

*Alp Arslan və I Məlikşahın abidəsi.
Türkmənistan*

Bizans ordusunda
uz və peçeneq tay-
falarının olması
döyüşün taleyinə
necə təsir etdi?

Ara müharibələri
deyəndə nə başa
düşürsən?

lətin əraziləri Mavəraənnəhrdən Mesopotamiyaya və Hindiquşa qədər torpaqları əhatə etdi.

«**İslamın nuru**». Sultan I Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə Alp Arslan (1063–1072) gəldi. Onun məqsədi Anadoluya yiyələnmək idi. O, Bizansla müttəfiq olan erməni, gürcü və abxaz hökmdarlarını darmadağın edib Tiflis, Ani, Qars şəhərlərini ələ keçirdi. Daha sonra Alp Arslan Anadolu üzərinə yürüşə başladı.

Bu zaman Bizans imperatoru çox böyük ordu topladı. Bu orduya, həmçinin əslən türk olan tayfalar da daxil edildi.

İki ordu Malazgird düzənliyində qarşılaşdı. Malazgird döyüşü 1071-ci il avqustun 26-da baş verdi. Uzlar və peçeneqlər qarşıdakı ordunun soydaşlarından ibarət olduğunu anlayıb səlcuqların tərəfinə keçdilər. Vəziyyəti belə görən imperator geri çəkilməyi əmr etdi. Alp Arslan fürsətdən istifadə edərək düşmənin üzərinə qəti hücumla keçdi. Bizans imperatoru yaralanaaraq əsir düşdü. Lakin Alp Arslan böyük bir nəciblik göstərərək onu bağışladı və

azad etdi. Bu döyüş dünya tarixində böyük bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşün nəticəsi olaraq Bizans hər il səlcuqlara xərac verməli, lazım olduqda hərbi yardım göstərməli idi. Şərqi Anadolu isə həmişəlik türk torpağı oldu. Malazgird döyüşündən sonra Abbasi xəlifəsi Alp Arslanı «İslamın nuru» adlandırdı.

Alp Arslanı oğlu I Məlikşah (1072–1092) əvəz etdi. O da öz atası kimi yürüşləri davam etdirərək Konya və Ankara şəhərlərini tutdu. Suriya zəbt edildi. Paytaxt Reydən İsfahana köçürüldü. I Məlikşahın hakimiyyət illəri Səlcuq imperiyasının çiçəklənməsi dövrü idi. Dövlətin belə qüdrətli olmasında vəzir, dövrün gör-

kəmli alimi və dövlət xadimi Xacə Nizamülmülkün böyük rolu olmuşdur.

Böyük imperiyanın süqutu. Sultan I Məlikşahdan sonra Səlcuq imperiyası zəifləməyə başladı. Ayrı-ayrı əmirilər arasında ara müharibələri başlandı. Uzunsürən ara müharibələri və **qiyamlar*** dövləti zəiflədirdi. Buna görə də avropalıların qarətçi yürüşlərinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Səlibçilər Suriya və Fələstinin dənizsahili ərazilərini tutaraq Qüdsü ələ keçirdilər. Sonuncu Səlcuq sultanı Səncərin (1118–1157) hakimiyyəti zamanı dövlətin bütövlüyü pozuldu.

İmperiyada qoşun başçılarına xidmət haqqı olaraq iqta torpaqlarının verilməsi geniş yayılmışdı. Sərhədləri qorumaq üçün sərkərdələrə uc adlanan torpaqlar verilirdi. Dövlətin əsas gəliri kəndlilərdən alınan üşr adlı torpaq vergisi idi. Məlikşah dövründə ticarətin canlanması üçün vahid çəki, ölçü və pul sistemi tətbiq olunmuş, tacirlər bəzi rüsumlardan azad edilmişdi.

Vergilərin çoxluğundan narazı olan kəndlilərin və sənətkarların üsyanları, saray çekişmələri dövləti zəiflətdi. Səncərin ölümündən sonra Səlcuq imperiyası süquta uğradı. Onun ərazisində Kirman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlıqları, Azərbaycan Atabəyləri, Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı.

«İslamın nuru» kim idi? Bu ad ona gördüyü hansı işlərin nəticəsində verilmişdi?

Sultan Səncərin abidəsi.
Türkmənistan

1. Səlcuqların Mərv qurultayındakı planlarını reallaşdırmaq üçün etdikləri yürüşlərin strateji əhəmiyyətini izah et.
2. Malazgird döyüşü haqqında esse yaz.
3. Səlcuq dövlətinin zəifləməsinə səbəb olan amilləri sadala.
4. Səlcuqlar haqqında internetdə araşdırma aparıb təqdimat hazırla.

***Qiyam** – hakimiyyətə qarşı silahlı çıxış

10. DEHLİ SULTANLIĞINDAN MOĞOL İMPERİYASINADƏK

Hindistan, padşah Aşoka, kastalar haqqında öyrəndiklərini yadına sal. Yadındadırsa, Aşokanın qurduğu vahid dövlət hələ qədim dövrdə süqut etmişdi. Çoxlu xalqların yaşadığı möcüzələr diyarı Hindistan xeyli müddət dağınıq halda qaldı.

*Qupta
sülaləsi
Multan
Dehli
sultanlığı
Qütbəddin
Aybək
Raziyyə sultan
Böyük Moğol
dövləti
Babur şah
Əkbər şah*

Bəs sonra nələr baş verdi? Necə oldu ki, orta əsrlərin ən qüdrətli türk-müsəlman dövlətlərindən biri məhz Hindistanda yarandı? Bu hansı dövlət idi?

Qədim Hindistanda dini etiqad və qanunlar hansı yazılarda əksini tapmışdı?

Hindistan erkən orta əsrlərdə. IV əsrdə Hindistanda Qupta sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Bu sülalənin hakimiyyət dövrü «Hindistanın qızıl əsri» adlanır. Bu dövrdə ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq və fəlsəfə inkişaf etdi. V əsrin sonunda Qupta hökmdarları Ağ hunların asılılığı altına düşdülər.

Eftallılar Şimali Hindistana hakim oldular. Qupta dövləti parçalandı, VI–XIII əsrləri əhatə edən feodal dağınıqlığı dövrü başladı.

Qupta imperiyasının dağılması nəticəsində Hindistanda 70-ə qədər müstəqil kiçik dövlət qurumu yarandı. Belə dövlət qurumlarının başçıları olan racələr hərbi xidmət əvəzində torpağın bir hissəsini kəndlilərlə birlikdə yaxın adamlarına paylayırdılar. Verilən

Qupta dövləti (IV–VI əsrlər)

torpaqlar irsən keçirdi. Hindistanda da kəndlilər töycü ödəyir və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

Kasta sistemi, ölkədə müxtəlif dilli tayfaların olması və fərqli dini etiqadların mövcudluğu feodal pərakəndəliyini gücləndirirdi. Hindistanın qərbində çoxlu liman şəhəri var idi. Səs-küylü, çoxlu adam olan bazarlarda yerli və xarici mallar satılırdı. Parça, ədviyyat, boyalar və zərgərlik əşyaları almaq üçün buraya Çindən, Afrikadan və Ərəbistandan tacirlər gəlirdilər. Hindistanla ticarətdə ərəb tacirləri əsas rol oynayırdılar. Hindistan limanlarında onların daimi məskənləri vardı. Avropa səyyahları nadir hallarda Hindistana gəlib çıxıb bilirdilər.

Dehli sultanlığı. VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Hindistana yürüşlərə başladılar. Ərəb süvari hissələri Hindistanın qərbinə qısa müddətdə işğal etdilər. Ərəb işğalları nəticəsində Mənsurə və Multan əyalətində müsəlman əmirlikləri yarandı. Əmirliklərə ərəb əmirləri rəhbərlik edirdilər.

Hindistanın feodal pərakəndəliyindən istifadə edən Qəznəvi Sultan Mahmud XI əsrin əvvəllərində Hindistana on yeddi dəfə yürüş etdi. Kəşmir, Pəncab və Qucarat əyalətlərini Qəznəvi dövlətinə qatdı. Bu yürüş nəticəsində Hindistanın şimalında türk-müsəlman əhəlinin məskunlaşması və bu yerlərdə islam dininin yayılması gücləndi.

Dehli sultanlığı Hindistan ərazisində müsəlman türklərin yaratdığı ilk ən böyük dövlət

Qupta dövrünə aid təhsil mərkəzinin qalıqları

Qupta dövrünə aid pul

?

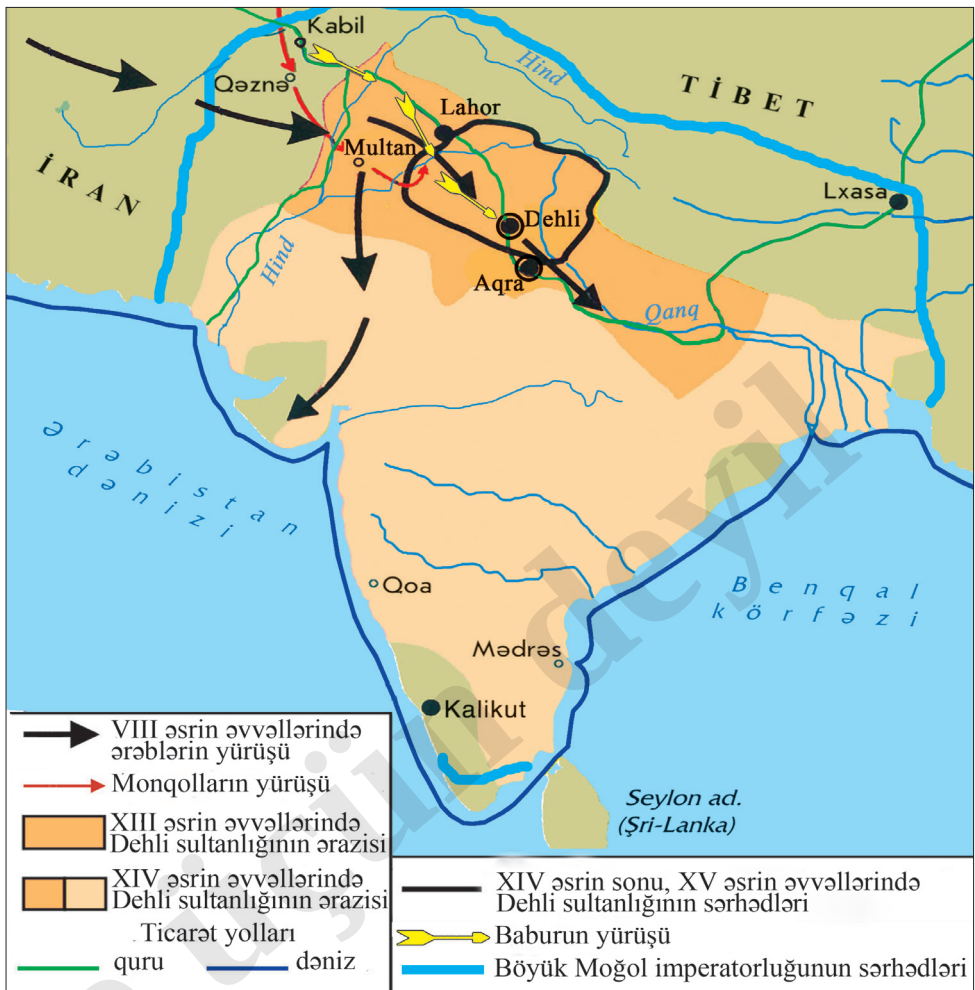
Ərəblərin Hindistanı qısa müddətdə işğal etməsinin səbəbi nə idi?

?

Sultan Mahmud Qəznəvinin yürüşləri nə üçün Hindistanda türk-müsəlman əhəlinin məskunlaşmasını gücləndirdi?

oldu. XII əsrdə türk tayfaları Hindistan ərazilərinə aramsız yürüşlər edirdilər. Bu hücumların nəticəsində 1206-cı ildə türk sərkərdəsi Qütbəddin Aybək Hindistanda Dehli sultanlığının əsasını qoydu. O, Hindistanda möhkəmlənmək məqsədilə islamın və türk dilinin yayılmasına can atırdı. Müasirləri qeyd edirlər ki, sultan türk dilini bilməyən məmurları bu dili öyrənməyə məcbur edirdi.

Aybəkin oğlu olmadığından onun ölümündən sonra hakimiyyətə kürəkəni Şəmsəddin Eltutmuş gəldi və Şəmsiyyə sülaləsinin əsasını qoydu. Eltutmuş Pəncabın böyük bir hissəsini, Multanı, Lahoru və Qəznəyə qədər olan böyük bir ərazini işğal edərək

Dehli sultanlığı (1206–1526) və Böyük Moğol imperatorluğu (1526–1857)

dövlətin tərkibinə qatdı. Eltutmuş xandan sonra hakimiyyətə onun qızı Raziyyə sultan (1236–1240) gəldi. O, həm müsəlman, həm də türk tarixində nadir qadın hökmdarlardan biri idi.

Dehli sultanlığı feodal monarxiya dövləti idi. Dövlətin başında sultan dururdu. Dövlətin mülki və hərbi işlərinə baş vəzir rəhbərlik edirdi. Ölkə vilayətlərə bölünürdü. Vilayətlərə valilər başçılıq edirdi. Vilayətlər dairələrə bölünürdü. Onları rəislər idarə edirdi. Qazılar məhkəmə işlərini həyata keçirirdi.

Dehli sultanlığında əsas torpaq mülkiyyətçisi dövlət hesab olunurdu.

Digər türk qadın başçılarından kimləri tanıyırsan?

Dehli sultanlığında torpaq mülkiyyəti formaları

Xəss	Sultan nəslindən olanlara məxsus torpaqlar
İqta	Türkmənşəli sərkərdə və məmurlara verilən torpaqlar. Bu torpaqların sahiblərini zəmindar adlandırırdılar
Vəqf	Məscidlərin saxlanması üçün sultan tərəfindən ayrılan torpaqlar
İcma	İcmalara məxsus ümumi torpaqlar (otlaqlar, qəbiristanlıqlar və s.)

XIV əsrin sonunda Əmir Teymurun Dehli sultanlığına yürüşləri dövləti zəiflətdi. Bu vəziyyət ölkə iqtisadiyyatına ziyan vurur, vahid daxili bazarın, iqtisadi əlaqələrin yaranmasına mane olurdu.

Böyük Moğol dövlətinin yaranması. Özünü Əmir Teymurun varisi elan edən Babur Hindistanın bir hissəsini ələ keçirdi. 1526-cı ildə Baburla Dehli sultanı arasında qanlı döyüş baş verdi. Babur qalib gəldi. O, Aqra şəhərini tutaraq, Böyük Moğol dövlətinin əsasını qoydu.

Dehli sultanlığının varlığına son qoyuldu. Hindistanda yeni və daha qüdrətli türk dövləti yarandı. Babur şah Aqra şəhərini paytaxt etdi.

Babur şair, sərkərdə, bəstəkar, memar və gözəl bir xəttat olmuşdur. Babur şah Hindistan incilərinin yaradıcısı və dövlətin qurucusu kimi tarixə daxil oldu.

«Baburnamə»dən miniatür

Əkbər şah

Moğol dövləti **Əkbər şahın** (1556—1605) dövründə imperatorluğa çevrilməyə başladı. O, ölkədə əhəmiyyətli islahatlar apardı. İqtisadi münasibətlərdə sabitlik yaradan Əkbər şah ticarətə qayğı göstərir, karvan yollarının mühafizəsini təmin edirdi. Hələ Babur şahın dövründə başlayan Səfəvi və Osmanlı imperatorları ilə diplomatik əlaqələr onun dövründə davam etdirildi.

1. Hindistanın coğrafi mövqeyinin üstün və zəif cəhətlərini müəyyən et.
2. Çin və Hindistanın birləşdirilməsinə çətinlik törədən amilləri təyin et.
3. Ərəb və türk yürüşlərinin Hindistana təsirini dəyərləndir.
4. Hindistanda feodal dağınıqlığının uzun müddət davam etməsinin səbəblərini aydınlaşdır.
5. Dehli sultanlığının Hindistanın tarixində qoyduğu izləri şərh et.
6. Böyük Moğol imperatoru Babur şah haqqında təqdimat hazırla.

11. ÇİNGİZ XAN VƏ ONUN DAVAMÇILARI

«Səmada yalnız bir Günəş olduğu kimi, monqolların da bir hökmdarı olmalıdır». Bu sözləri ən yaxın dostlarından biri Temuçin haqqında demişdi. Temuçin, doğrudan da, monqolların həyatında günəş kimi parladı. O, Monqol imperiyasını yaratdı və dövlətin ilk böyük xanı — Çingiz xan oldu. Monqolların nizami ordusunu qurub onun ilk böyük sərkərdəsi oldu. Nəhayət, Monqol dövlətinin ilk qanun toplusu olan «Böyük Yasa»nı yaratdı.

Çingiz xan
Qaraqorum
«Böyük Yasa»
Batu xan
Hülakü xan
Fəzlüllah
Rəşidəddin
Saray-Bərkə, noyon
Toxtamış

Monqol işğalları hansı əraziləri əhatə edirdi? Çingiz xandan sonra onun yolunu kimlər davam etdirdi? Gəlin birlikdə araşdıraq.

Monqol dövlətinin yaranması. Monqollar qədim zamanlardan Mərkəzi Asiyanın geniş çöllərində yaşayırdılar. Ərazinin təbii şəraiti əkinçilik üçün əlverişli deyildi. Bura dənizlərdən uzaq, sərt iqlimə malik idi. Ona görə də əhali, əsasən, köçəri maldarlıqla məşğul olurdu. Monqolların sərvəti at ilxılarından, qaramal na-xırlarından, qoyun sürülərindən ibarət idi.

XII əsrdən başlayaraq monqollar arasında qəbilə münasibətləri dağılırdı. Yeni birləşmələr — ordular yaranırdı. Bu birləşmələr hərbi təşkilatlar idi. Onların başında hərbi rəislər — bahadırlar və noyonlar dururdu. Noyon hərbi dəstələrə başçılıq edirdi. Getdikcə bahadır və noyonlar daha böyük köçəri əhalini özünə tabe edir və xan titulu daşımağa başlayırdı.

Köçəri maldar tayfalar öz rəhbərləri olan noyon, bahadır və xanlara heyvandarlıq məhsullarından töycü ödəyirdilər. Beləliklə, monqollarda feodal münasibətləri formalaşırdı.

1206-cı ildə Onon çayı sahilində monqol və türk tayfa əyanlarının **qurultayı*** çağırıldı. Qurultayda

Çingiz xanın vətəni Monqolustanda dağa çəkilmiş portreti

***Qurultay** – geniş yığıncaq

Monqol imperiyası (1206–1368)

görməli sərkərdə Temuçin böyük xan — xaqan (1206–1227) seçildi və Çingiz adlandırıldı. **Qaraqorum** şəhəri yeni yaradılmış dövlətin paytaxtı seçildi.

Səncə, «Çingiz» sözü hansı mənanı ifadə edir?

Çingiz xan qısa vaxt ərzində monqol və qonşu türk tayfalarını birləşdirdi. İttəat altına alınmış ərazilər verdikləri əsgərlərin sayından asılı olaraq түмәнlik, minlik və yüzliklərə bölündü. Çingiz xan tayfa başçılarını, hakimləri və noyonları түмәнbaşı, minbaşı, yüzbaşı təyin etdi. Çingiz xan güclü süvari ordu ilə yanaşı, xüsusi qoşun növü yaratdı. Dəqiq kəşfiyyat məlumatları toplamaq, qəfil zərbə ilə düşmən qüvvələrini parçalamaq və onları əzmək Çingiz xan ordusunun hərbi taktikasının əsas cəhətləri idi. Monqol ordusu divardeşən, daş və yanan maye atan mancanaqlar — qurğular ilə təmin edilmişdi.

Monqol dövlətinin qanunlar toplusu «Böyük Yasa» adlanırdı. «Böyük Yasa»da feodalların imtiyazları, mülkiyyət, vergi və idarə

rəçilik sistemi əksini tapmışdı. Monqol dövləti ***hərbi demokratiyanı**** özündə birləşdirən feodal dövləti idi.

Monqol-türk istilalarının başlanması. Tezliklə Çingiz xan hərbi yürüşlərə başladı. Sibir və Şərqi Türküstanda yaşayan qırğız, merkit, bunyak və uyğur tayfalarını tabe etdi. Bir qədər sonra Şimali Çini işğal etdi. 1219–1221-ci illərdə monqol ordusu zəngin Xarəzm şəhərlərini ələ keçirdi. Monqolların Azərbaycana, İrana və Cənubi Qafqaza kəşfiyyat yürüşləri gələcəkdə yeni ərazilərin işğalı üçün zəmin yaratdı.

Çingiz xan imperatorluğun ərazisini oğullarının sayına görə dörd ulusa (inzibati vahid) bölmüşdü. Onun vəfatından sonra imperiya bir müddət bütövlüyünü saxladı. XIII əsrin 40–50-ci illərində Çingiz xanın nəvələri görkəmli sərkərdə ***Batı xan*** və ***Hülakü xan*** hüquqi baxımdan monqolların ümumi mərkəzi Qaraqoruma tabe olan güclü dövlətlər yaratdılar. Xubilay xanın dövründə (1264–1294) Monqol imperatorluğunda hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. O, paytaxtı Pekinə köçürdü. Çinin cənubu istila edildi. Xubilay xan burada Yuan sülaləsinin əsasını qoydu. 1368-ci ildə Çində baş verən üsyan nəticəsində Yuan Monqol imperiyası süqut etdi.

Hülakülər dövləti. Hülakü xan Azərbaycan və İranı ələ keçirib, 1258-ci ildə Abbasilər xilafətinin varlığına son qoydu. Amudər-ya çayı ilə Aralıq dənizi, Dərbəndlə İran körfəzi arasında yerləşən ölkələri əhatə edən ərazidə beşinci monqol ulusu — ***Hülakü***

Bu günümü-
zədək mon-
qollardan bizə
nələr qalmış-
dı? «Böyük
Yasa», nizami
«monqol ordu-
su», «qurul-
tay», «yarlıq»
sözləri haq-
qında nə deyə
bilərsən?

Batı xan

****Hərbi demokratiya*** — ibtidai icma quruluşunun son dövründə yuxarı hərbi dairələrin tayfa işlərinə rəhbərlik etməsi

dövləti yarandı (1258–1357). Dövlətin başında **elxan** titulu daşıyan hökmdar dururdu. Buna görə də Hülakülər dövləti, eyni zamanda Elxanilər dövləti də adlanır. Dövlətin ərazisi **vilayətlərə**, onlar isə **tümənlərə** bölünmüşdü.

İslamın dövlət dininə çevrilməsi. Əsasən, bütperəstlərdən ibarət olan monqollar ilk vaxtlardan başlayaraq işğal olunmuş vilayətlərdə bütperəstliyin yayılması və möhkəmlənməsi üçün əməli tədbirlər görməyə başladılar. İlk elxanların dini siyasətləri yerli əhali ilə gəlmələrin arasında ziddiyyətin artmasına, son nəticədə, ölkədə vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxartdı. Məhz bu baxımdan Qazan xan hakimiyyətə gəldikdən sonra yerli müsəlman zadəganları və ruhaniləri öz tərəfinə çəkmək qərarına gəldi. O, islam dinini qəbul etdi və özünü **Mahmud** adlandırdı. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə torpaq, vergi, ticarət, rabitə və məhkəmə sahələrində islahatlar həyata keçirildi. Orduda xidmət edənlərə iqta olaraq torpaq sahələri verildi. Vergi islahatı monqol feodallarının özbaşınalığına son qoymağa, dövlətin vergi sistemini yenidən qurmağa kömək etdi.

Qızıl Ordu dövləti (1243–1395)

İslahatlardan sonra ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafı uzun sürmədi. Vəzir Rəşidəddinin öldürülməsindən sonra hərbi əyanlar yenidən əvvəlki siyasət xəttinə döndülər. Beşinci ulus 1357-ci ildə süqut etdi.

Qızıl Ordu dövləti. XIII əsrin 40-cı illərində yaranmış Qızıl Ordu dövlətinin banisi Batı xan olmuşdur. Qızıl Ordu çox geniş bir əraziyə malik dövlət idi. İşğal edilən rus knyazlıqları coğrafi cəhətdən Qızıl Orduya daxil deyildi. Onlar Qızıl Ordu dövlətindən yarıməsli idilər. Ölkənin paytaxtı əvvəl Batı xan tərəfindən əsas qoyulmuş Saray-Batı, sonra isə Saray-Bərkə şəhəri oldu.

Qızıl Ordu qoşununun əsas hissəsini türk tayfalarından ibarət qüvvələr təşkil edirdi. XIII əsrin sonunda Qızıl Ordu Monqol imperatorluğu ilə əlaqəni kəsib müstəqil siyasət yürütməyə başladı. Ölkədə islam dini rəsmi dövlət dini elan olundu. Ölkədə verilən xan fərmanları türk dilində yazılırdı.

Dövlət quruluşu. Qızıl Orduda hökmdar və onun ailə üzvləri ən böyük torpaq sahibi sayılırdı. Onlardan sonra noyonlar, türk dilində deyildiyi kimi bəylər gəlirdi. Noyonlara xidmət müqabilində böyük torpaq sahələri verilirdi. Feodallardan asılı olan köçəri maldarlar, əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər töycü ödəyir, ağır mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Bəzi feodallar xandan fərmanlar alırdılar. Torpağa sahib olmaq, məcburi işlərdən azad edilmək üçün xanın verdiyi belə fərmanlar *yarlıq* adlanırdı. Belə imtiyazlı şəxslərə isə tarxan deyilirdi. Qızıl Ordu feodal-monarxiya dövləti idi. Ölkəyə xan başçılıq edirdi. İşğal edilmiş ərazilərdə xanın nümayəndəsi baskak adlanırdı. Baskaklar vergi yığılmasına rəhbərlik edirdilər.

Qızıl Ordunun zəifləməsi və süqutu. Qızıl Orduda daxili çəkişmələrin güclənməsindən istifadə edən rus knyazları tabe olmaqdan boyun qaçıırırdılar. İtaət etməyən rus knyazları üzərinə yürüş təşkil edildi. Lakin knyaz Dmitrinin başçılığı ilə 1380-ci ildə Kulikovo çölündə Qızıl Ordu qoşunları məğlub edildi. Həkimyyətə gələn Toxtamış xan (1380–1395) cavab olaraq Moskvanı tutub talan etdi. O, Əmir Teymurdan asılı olan ərazilərə, o cümlədən Azərbaycana talançı yürüşlərə başladı. Əmir Teymur 1395-ci ildə Terek çayı sahilində Toxtamış xanın ordusunu darmadağın etdi və Qızıl Ordunun şərq torpaqlarını öz imperiyasına qatdı.

Qızıl Ordunun paytaxt şəhəri Saray-Batı (Rəssam D.G.Dyakov)

Uzunsürən feodal çəkişmələri, hakimiyyət dəyişiklikləri Qızıl Ordunun parçalanmasına səbəb oldu. XV əsrdə Volqa çayı boyunca Qazan, Həştərxan xanlıqları yarandı. Krımda və Qərbi Sibirdə müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Rus knyazlıqları Qızıl Ordudan asılılığa son qoydular. Feodal dağınıqlığına düçar olan Qızıl Ordu dövləti XVI əsrin əvvəllərində süqut etdi.

1. Xəritədə monqolların yaşadıkları əraziləri göstər.
2. «Böyük Yasa»nın tərtib edilməsinin səbəblərini izah et.
3. Çingiz xanı dövlət başçısı kimi xarakterizə et. Onu tarixdən tanıdığın dövlət başçıları ilə müqayisə et.
4. Qazan xanın islahatları haqqında təqdimat hazırla.
5. Qızıl Ordunun süqutunun səbəblərini sadala.
6. Qızıl Ordunu Azərbaycanla bağlayan cəhətləri təyin et. Qızıl Ordu dövlətinin necə yaranmasını Böyük Monqol dövləti ilə müqayisə et.

12. BÖYÜK SƏLCUQ İMPERİYASININ XƏLƏFİ*

Türkiyənin İstanbul şəhəri dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. XV əsrədək Bizansın paytaxtı olmuş bu şəhərin siması islam-türk mədəniyyətinin verdiyi töhfələrlə daha da gözəlləşmişdir.

Bəs necə oldu ki, Konstantinopolun adı dəyişib İstanbul oldu?

*Konya
I Osman
Maltəpə
döyüşü
I Bəyazid
Ankara döyüşü
I Səlim
I Şah İsmayıl
Fateh Mehmet
yeniçəri*

Osmanlı dövlətinin yaranması. Böyük Səlcuq imperiyası süquta uğradıqdan sonra Qərbi Anadoluda yaranmış dövlətlərdən biri də Konya sultanlığı idi.

Konya sultanlığı da dağıldıqdan sonra onun ərazisində müstəqil bəyliklər yarandı. Bu bəyliklərdən birinə I Osman başçılıq edirdi. O, 1299-cu ildə Osmanlı adlanan dövlət yaratdı.

Osman Qazinin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Orxan Qazi (1326–1356) dövlətin ərazisini genişləndirməyi davam etdirdi. Ölkənin paytaxtı Bursa şəhəri oldu. O, Maltəpə adlı yerdə baş vermiş döyüşdə Bizans ordusunu məğlub etdi. Osmanlı dövlətinin sərhədləri onun dövründə Egey dənizindən Konstantinopoladək genişləndi.

Osmanlı tarixində ilk sultan titulu qəbul edən Sultan I Murad Balkan yarımadasına yürüşləri davam etdirdi. O, Ədirnəni tutaraq ölkənin paytaxtını ora köçürdü.

XIV əsrdə feodal ara müharibələri Balkan dövlətlərini zəif salmışdı. Bundan

I Osman

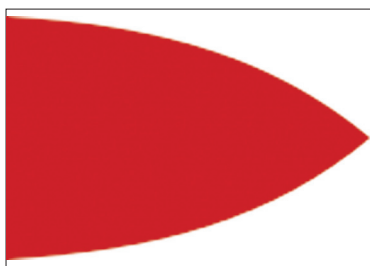

I Murad

*Xələf – sonradan gələn, birinin işini davam etdirən

Osmanlı dövləti (1299–1453)

*Osmanlı sultanlığının
bayrağı*

istifadə edən I Murad Bolqarıstanı özündən asılı hala saldı. Serbiya 1371-ci ildə Çirmən döyüşündə osmanlılarla vuruşmada məğlub oldu. Osmanlılardan asılılığı qəbul edib onlara xərac verməyə başladı.

İki böyük türk hökmdarı üz-üzə.

Osmanlı sultanı I Bəyazid Konstantinopolu ələ keçirmək üçün hazırlaşdığı bir vaxtda yeni yaranmış Teymuri dövləti onun planlarını pozdu. 1402-ci ildə Teymur Şərqi Anadoluya yürüş edərək Dəməşqədək irəlilədi. Elə həmin ildə Ankara düzündə Əmir Teymurla I Bəyazidin orduları üz-üzə gəldi. Ankara döyüşü osmanlıların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Əmir Teymur osmanlıların hakimiyyəti altında olan torpaqları Bəyazidin dörd oğlu arasında böldü. Buna baxmayaraq, XV—XVI əsrlərdə Osmanlı dövlətinin əraziləri daha da genişləndi.

«Qızıl körpü»yə gedən yol. Hakimiyyətə gələn II Mehmet (1451–1481) sələflərinin işini davam etdirdi. 1453-cü ilin ya-

zında Konstantinopolu mühasirəyə aldı. Zəifləmiş Bizans son dayaq nöqtəsi olan Konstantinopolu ciddi şəkildə qoruyurdu. Gəmiləri Konstantinopolun limanına sala bilməyən osmanlılar yeni çıxış yolu fikirləşməli oldular. II Mehmet vəziyyətdən çıxış yolu tapdı. Gəmiləri piy sürtölmüş taxtaların üzəri ilə sürüyərək Qızıl Buzun limanına gətirdilər. Həllədiçi hücum 1453-cü ilin may ayında oldu. Konstantinopol fəth edildi. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən və tarixdə «Qızıl körpü» adlandırılan bu şəhərin adı dəyişdirilərək İstanbul edildi. Bu qələbə II Mehmeti «Fateh» təxəllüsü ilə tanıtdı. O, İstanbulu Osmanlı imperiyasının paytaxtı elan etdi. Beləliklə, Bizans imperiyasının varlığına son qoyuldu.

Aramsız yürüş və müharibələr dövründə Osmanlı sultanı I Səlim digər bir türk imperatoru, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin başçısı I Şah İsmayıl da toqquşmalı oldu. 1514-cü ildə Çaldıran düzündə osmanlılarla Səfəvilər arasında döyüş oldu. Döyüş osmanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Bunun ardınca I Səlim Misiri də tabe etdi. Osmanlı gəmilərinin Qırmızı dənizə yolu açıldı.

1521–1526-cı illərdə Sultan Süleyman Qanuni Belqradı, Cənubi və Mərkəzi Macarıstanı tutdu. Osmanlılar Bağdadı da tutub Mesopotamiya üzərində nəzarəti ələ keçirdilər və İran körfəzinə çıxdılar.

Böyük imperiya necə idarə olunurdu? Osmanlı dövlətində hakimiyyət sultanın əlində cəmləşmişdi. Baş vəzir ondan sonra

II Mehmet

Konstantinopolun fəthi (1453)

II Mehmet nə üçün imperiyasının paytaxt şəhəri kimi İstanbulu seçdi?

Osmanlı imperiyası (1453–1526)

Yeniçəri necə
qoşun növü
idi?

caqlıqlara bölündü. Paşalığın başında sultan tərəfindən təyin olunmuş paşalar durur, sancaqlara isə sancaqbəyilər başçılıq edirdilər. Vergi verən bütün əhali reaya adlanırdı.

Osmanlı ordusunun əsasını akıncı adlanan atlı feodal qoşun təşkil edirdi. Orxan Qazi ordunu möhkəmlətmək üçün hərbi islahatlar da keçirdi. O, ilk dəfə olaraq muzdlulardan ibarət piyada və süvari qoşunlar yaratdı. Onlara xidmət əvəzində əvvəllər maaş verilsə də, sonralar timar adlandırılan torpaqlar paylandı. Yeniçəri adlanan yeni qoşun növü formalaşdırıldı. Onlar xüsusi təlim nəticəsində yetişdirilirdi.

1. Orxan Qazinin islahatlarının dövlət üçün əhəmiyyətini açıqla.
2. Osmanlı fəthlərini asanlaşdıran səbəbləri göstər.
3. Osmanlıların Konstantinopolu ələ keçirməsinə münasibət bildir.
4. Böyük əraziləri və əhalini bir arada saxlamaq üçün osmanlıların atdığı addımların nəticələrini izah et.
5. Osmanlı imperiyasının idarəçilik sisteminin sxemini qur.
6. Osmanlı və Monqol imperatorluqlarının idarə sistemini müqayisə et.

13. ŞƏRQİN BÖYÜK FATEHİ — ƏMİR TEYMUR

Sənin artıq Çingiz xanın nəvələrinin yaratdığı Hülakülər imperiyası və Qızıl Ordu haqqında məlumatın var. Bunlar Böyük Monqol imperiyasının şimalında və Ön Asiyadakı ərazilərində yaranmış nəhəng dövlətlər idi. Monqol imperiyasının Mərkəzi Asiya ulusunda isə Şərqi böyük fəthi Əmir Teymur öz dövlətinin əsasını qoydu.

*Mavəraənnəhr
Xarəzm
Toxtamış
Səmərqənd
Uluqbəy
Qaraqoyunlu
dövləti
Şahrux
Ağqoyunlular
Şeybani xan*

Səncə, Əmir Teymuru da Çingiz xanın davamçısı hesab etmək olarmı? Hədisləri araşdırmaq.

Teymur dövlətinin yaranması. Teymur Çingiz xanın yürüşləri zamanı Mərkəzi Asiyaya gəlmiş Barlas qəbiləsindən idi.

Teymur türk-müsəlman adət-ənənələri ruhunda tərbiyə almışdı. O, Quranı mükəmməl bilir, əla şahmat oynamağı bacarırdı. Bu gənc olduqca cəsur, çevik, ağıllı, yüksək sərkərdəlik istedadına malik idi. Atası onu Səmərqənd və Bəlx hakimi Əmir Qazanın xidmətinə vermişdi. Bacarıq və sədaqəti ilə Teymur hakimin rəğbətini qazanmışdı.

Çingiz xan öz imperiyasını oğlanları arasında bölərkən Mərkəzi Asiyanı Cığatay adlı oğluna bağışlamışdı. Böyük Monqol imperatorluğunun dağılması Mərkəzi Asiyada feodal ara müharibələrini gücləndirdi. Mərkəzi Asiya ulusu şərqdə Moğolustan, qərbdə isə Mavəraənnəhr olmaqla iki yerə ayrıldı. Cığatay xanın davamçıları Mavəraənnəhri geri qaytarmaq üçün Toğluq Teymur xanın başçılığı altında mübarizəyə başladılar. Səmərqənd şəhəri tutuldu. Teymur Toğluq Teymur xanın yanında xidmət etməyə

Əmir Teymur

Əmir Teymur tarixdə başqa hansı adlarla qalmışdır?

başladı. Lakin onunla xanın oğlu arasında ixtilaf yarandı. Teymur Xarəzmə, Sistana yürüş etdi. Döyüşlərin birində gənc Teymur yaralandı və bu hadisədən sonra ayağı ömürlük zədəli qaldı.

1370-ci ildə Teymur Səmərqəndə qoşun yeritdi. Səmərqənd və ətraf bölgələr Teymurun ixtiyarına keçdi. Elə həmin ildə qurultay çağırıldı. Yeni dövlət yarandı, Teymur isə Əmir elan edildi. Səmərqənd yeni dövlətin paytaxtı oldu. Beləliklə, Monqol imperiyasından sonra Teymur Mərkəzi Asiyada böyük bir imperatorluğun əsasını qoydu.

Əmir Teymur böyük yürüşlərə başlamaq üçün güclü süvari ordu yaratdı. Onun ilk yürüşü Xarəzmə oldu. Ürgənc şəhərinin tutulması ilə Xarəzmə tamamilə tabe edildi.

Teymur imperatorluğu (1370–1507)

Teymur Qafqaz və Ön Asiyanı tutmağa çalışırdı. Çünki iki qitəni birləşdirən ticarət yolları Qafqazdan və Ön Asiyadan keçirdi. Teymur istila etdiyi ölkələrin hesabına dövlətini inkişaf etdirir, yeni şəhərlər saldırırdı. Ən yaxşı sənətkarları, memarları Səmərqəndə köçürürdü.

Toxtamış

Teymur Çingiz xanın nəslindən olan Toxtamışın Qızıl Ordu dövlətində hakimiyyətə gəlməsinə kömək etdi. Bununla da onu öz vassalına çevirdi. Lakin bir qədər sonra Toxtamış da Böyük Monqol imperiyasının Qafqaz və Ön Asiya üzərində hakimiyyətini bərpa etmək fikrinə düşdü. Bu məqsədlə dəfələrlə bu ərazilərə yürüşlər etdi. Toxtamışın Teymurun himayəsi altında olan Azərbaycana hücum etməsi və paytaxt Təbrizə qədər gəlməsi Teymurun qəzəbinə səbəb oldu. Azərbaycan Toxtamışla Əmir Teymurun maraqlarının kəsişdiyi məkan idi. Teymur Azərbaycandan digər ərazilərə hücum üçün dayaq nöqtəsi kimi istifadə edirdi. Ona görə də böyük oğlunu bu ərazilərə hakim təyin etmiş, Şirvanşah I İbrahimlə ittifaq bağlamışdı. Toxtamışın hücum xəbərini alan Teymur Azərbaycana yetişmək üçün 1387-ci ildə İrana yürüş etdi. Teymurla birlikdə onun müttəfiqi olan Şirvanşahlar dövlətinin döyüşçüləri də Toxtamışa qarşı vuruşurdu.

Toxtamış nə üçün Azərbaycana hücum etdi?

Əmir Teymur 1395-ci ildə Toxtamışa məğlubiyyətə uğratdı. Qızıl Ordu dövləti zəifləyib sonralar xanlıqlara parçalandı.

Bundan sonra Əmir Teymur Ön Asiya, Kiçik Asiya, Qafqaz, Suriya üzərinə yürüşlərə başladı. Hindistana edilən yürüş Teymur üçün uğurlu oldu. Dehlini tutub böyük sərvətlə Səmərqəndə qayıtdı. Növbəti yürüş osmanlılar üzərinə oldu.

Osmanlı qoşunları Avropanın içərilərinə doğru irəliləyir və Osmanlı dövləti imperatorluğa çevrilirdi. Ankara döyüşündə Əmir Teymur I Bəyazidə qalib gəldi. İldırım Bəyazid əsir alındı.

Ankara dö-
yüşü türk
dünyasına nə
verdi?

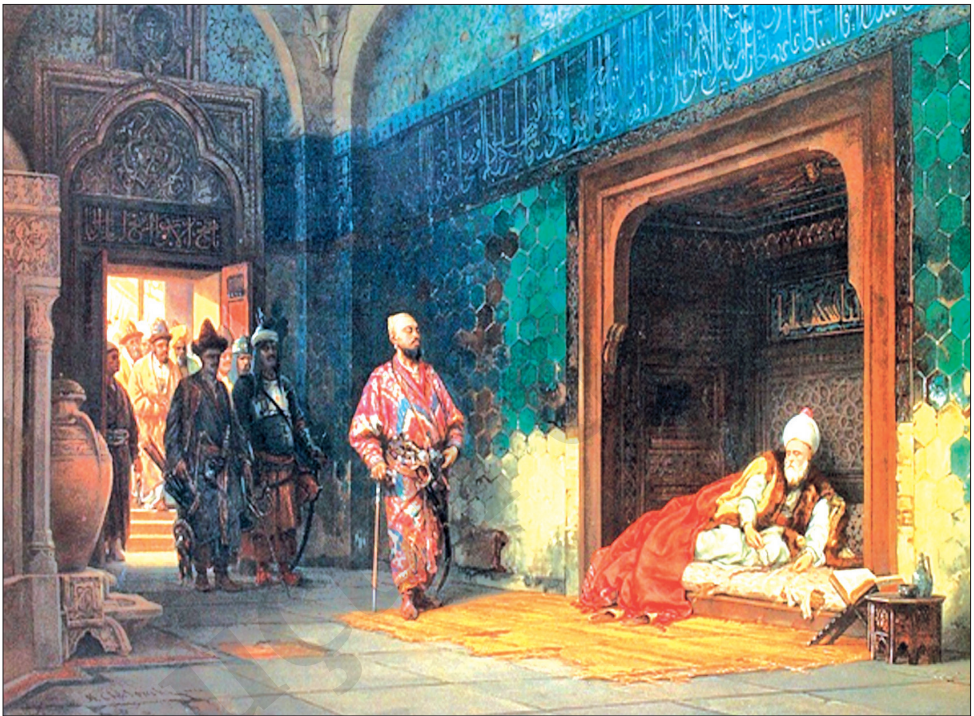
İmperiyanın torpaqları I Bəyazidin oğulları ara-
sında bölündü.

1405-ci ildə Çinə səfəri ərəfəsində Teymur
Otrar şəhərində vəfat etdi. Vəsiyyətinə uyğun
olaraq, Səmərqənddə dəfn edildi.

Teymur imperatorluğunun idarə olunması.
Böyük sərkərdə sağlığında qurduğu dövləti oğ-
lanları və nəvələri arasında bölüşdürmüşdü.

Ölkə uluslara bölünmüşdü. Uluslara valilər başçılıq edirdi.
Dövlət işlərini divanxanalar yerinə yetirirdi. Maliyyə işlərini
vəzir həyata keçirirdi.

Teymur imperatorluğu dövründə ölkənin paytaxtı Səmərqənd
sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Teymurun nəvəsi
Uluqbəy Mavəraənnəhrə vali təyin edildikdən sonra Səmərqənd
daha da abadlaşdı. Dünyanın hər yerindən, xüsusilə Azərbaycan-
dan sənətkarlar gətirilərək şəhərdə möhtəşəm imarətlər, məscid-
lər, mədrəsələr tikilmişdi.

Əmir Teymur və Sultan I Bəyazid Ankara döyüşündən sonra
(Rəssam Stanislav Xlebovski, 1878)

Teymur imperatorluğunun zəifləməsi və dağılması. Əmir Teymurun vəfatından sonra daxili çəkişmələr və ara müharibələri ölkəni zəiflədirdi.

Teymurun oğlu Şahrux paytaxtı Herat şəhərinə köçürdü. O, Qaraqoyunluları özündən asılı hala saldı. Şahruxun ölümündən sonra dövlət tamam zəiflədi. Teymurilərin zəifləməsindən istifadə edən Azərbaycan hökmdarı Qaraqoyunlu Cahan şah onların asılılığından çıxdı.

Hakimiyyətə gələn Əbu Səid imperiyanı bərpa etməyə çalışdı.

Bu zaman Azərbaycanda qüvvətlənmiş Ağqoyunlular Qaraqoyunlu dövlətinin varlığına son qoydular. Cahan şah öldürüldü. Əbu Səid bir zamanlar Teymurilərin vassalı olmuş Cahan şahın öldürülməsini bəhanə edib Ağqoyunlulara müharibə elan etdi. Azərbaycana yürüş edən Əbu Səid Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən məğlub edildi.

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada Şeybanilər dövləti yarandı. Şeybanilər Buxara və Səmərqəndi tutdular. Hakimiyyətə gələn Hüseyn Bayqara Şeybaniləri ölkədən çıxardıb Teymur imperatorluğunu bərpa etdi. Lakin 1507-ci ildə Şeybani xan Xorasanı tutub, Teymur imperatorluğuna son qoydu.

Əmir Teymur Səmərqəndi nə üçün abadlaşdırdı? Bunu onun sənətin inkişafına qayğısı kimi qiymətləndirmək olarmı?

1. «Dünyanı idarə etməyə çalışan Teymur» adlı esse yaz.
2. Çingiz xanla Əmir Teymuru Venn diaqramında müqayisə et.
3. Teymuri imperatorluğunun idarəçilik sisteminə aid sxem və ya şəxənlənmə qur.
4. Əmir Teymurun türk dünyasına müsbət və mənfi təsirlərini təhlil et.
5. Mövzuya aid xronoloji cədvəl hazırla.

14. ŞƏRQİN NADİR İNCİLƏRİ

«İnsan bütün inkişaf imkanlarından istifadə etməmişdir. Onun gələcək inkişafı ictimai, mənəvi və zehni kamilləşmə istiqamətlərində baş verməlidir. Bir vaxt dünya daha ədalətli, insan isə daha kamil olacaq». Bu fikirlər Şərqi böyük mütəfəkkiri, dünya elminə misilsiz töhfələr vermiş Nəsirəddin Tusiyə aiddir. Elm, təhsil və incəsənət insanı, insan isə cəmiyyəti irəli aparır. Klassik feodal dövlətlərində hökmdarların çoxu ədəbiyyatla, incəsənətlə, elmlə məşğul olurdular. Onlar anlayırdılar ki, şahlıq məqamına yüksəlmək üçün yalnız şahzadə olmaq kifayət deyil.

Ömər
Xəyyam
Mahmud
Qaşgari
darüştəfa
Nəsirəddin Tusi
Cəlaləddin Rumi,
Yunis İmrə,
İmadəddin
Nəsimi,
Əlişir Nəvai,
Məhəmməd
Füzuli

Bu dövrdə Şərq bəşəriyyətdə hansı inciləri bəxş etdi?

Təhsil. Elm. Klassik feodalizm dövründə türk xalqları ümumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmişdilər. Qüdrətli türk imperatorları Alp Arslan, I Məlikşah, Əmir Teymur, Uluqbəy, I Süleyman Qanuni və başqaları bu incilərin ərsəyə gəlməsində mühüm rol oynamışlar.

Ömər Xəyyam.
Türkmənistan

Alp Arslan tərəfindən 1066-cı ildə Bağdadda açılan «Nizamiyyə» adlı ali mədrəsə dünyanın ilk universitetlərindən sayılırdı. Universitetdə dini biliklərlə yanaşı, həm də hüquq, ədəbiyyat, riyaziyyat, astronomiya elmləri tədris edilirdi.

«Nizamiyyə» universitetindən sonra, XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan ali mədrəsə Şərqdə ikinci ali təhsil ocağı idi. Teymuri hökmdarı Uluqbəy Səmərqənddə çoxlu mədrəsələr tikdirmişdi.

Sultan I Süleyman Qanuni təhsil ocaqlarının artmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Türk dünyası ölkələrində geniş təhsil ocaqları sisteminin qurulması elmin inkişafına təkan verdi.

Astronomiyanın inkişafında xüsusi rol oynamış İsfahan, Marağa, Səmərqənd rəsədxanaları tikilmişdi. Dövrün görkəmli alim və şairi Ömər Xəyyam İsfahan rəsədxanasının başçısı olmuşdu. Onun tərtib etdiyi «Cəlali təqvim» miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalara əsaslanırdı. Digər görkəmli türk astronomu Mahmud Qaşğari ulduz bürclərinin dövrü adını (siçan, öküz, bəbir, dovşan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) türk dillərində vermişdir.

Teymuri hökmdarı və görkəmli astronom Uluqbəy Günəş, Ay və ulduzların hərəkətlərini göstərən cədvəl düzəldib Ay və Günəşin orbitlərini müəyyən etmişdi.

Tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində darüsshəfa adlı xəstəxanaları açılmışdı. Görkəmli Azərbaycan alimi Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdı.

Məşhur türk admiralı Piri Rəis tərtib etdiyi dəniz atlasına Amerika qitəsini daxil etmişdi. Bu onu göstərirdi ki, avropalılardan daha əvvəl türk coğrafiyaçıları, səyyahları Amerika qitəsi haqqında məlumatlara malik idilər.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründəki Hindistan mədəniyyətini «Əkbər əsri» adlandırırlar. Tarixçi Əbül Fəzl əsərlərində Əkbər şahın fəaliyyətini təsvir etmişdi.

Ədəbiyyat. Dövrün böyük alimi, ədəbiyyatşünası və folklorçusu Mahmud Qaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» («Türk dillərinin divanı») əsəri yüksək bədii, elmi, ədəbi səviyyədə yazılmışdır.

Mahmud Qaşğari. Qırğızıstan

Uluqbəy. Özbəkistan

Nizami Gəncəvinin türbəsi

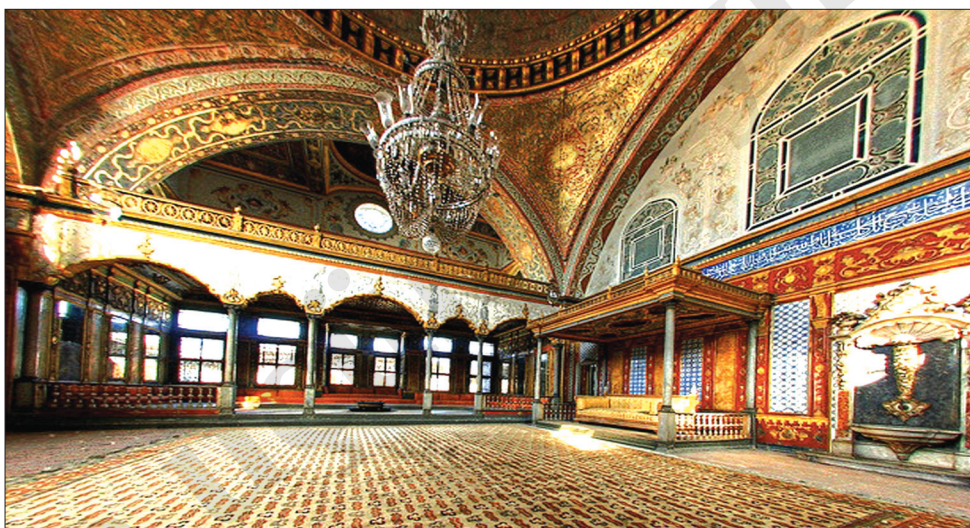
Əmir Teymurun türbəsi

Əsərdə o dövrdə türk xalqlarının yaşadığı əraziləri təsvir edən ilk xəritə də verilmişdi. Mahmud Qaşğari «Divan»ı ilə, həmçinin türkologiya elminin əsasını qoymuşdur.

Dövrün ən məşhur şairləri Cəlaləddin Rumi, Yunis İmrə, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli olmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığının böyük nümayəndəsi Molla Nəsrəddin o zamanda yaşamışdır. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı məlumatlar vardır.

Memarlıq. Türk memarlığı bu dövrdə çiçəklənmə mərhələsini yaşadı. Təbriz, Səmərqənd, İstanbul, Buxara və başqa şəhərlərdə memarlıq üslubu cəhətdən fərqlənən möhtəşəm nümunələr yaradıldı.

Topqapı sarayı

Əmir Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi binalar bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Teymurun qəbri üzərində inşa edilən günbəz Səmərqənd memarlığının şah əsəridir. «Gur Əmir» (Əmir Teymur) türbəsi incəliklə möhtəşəmliyin simvolu kimi göz oxşamaqdadır.

Dövlət xadimi, astronom olmaqla yanaşı, Uluqbəy həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı. Səmərqənd rəsədxanasının, o cümlədən o dövrün bir sıra tikililərinin memarı Uluqbəy olmuşdur.

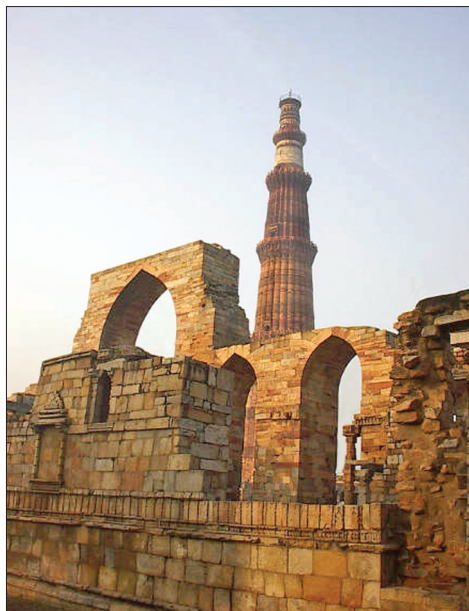
Hindistanda türk imperatorluqları dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. XIII əsrin əvvəllərində Dehli sultanı Qütbəddin Aybək tərəfindən tikdirilən «Qütb minar» adlandırılan minarə bu gün də möhtəşəmliyini saxlamaqdadır.

Bakıda inşa edilən Şirvanşahlar saray kompleksi isə sadəliklə incəliyin vəhdətini özündə əks etdirir.

Sinan Xoca Osmanlı imperatorluğunun, o cümlədən dünyanın ən məhsuldar, ən məşhur memarı hesab edilir. Onun inşa etdiyi Şahzadə, Süleymaniyyə və Səlimiyyə cameləri nadir memarlıq inciləridir.

İstanbulda türk memarları tərəfindən tikilən Çinili köşk, Topqapı, Fənərbəgçə və başqa sultan sarayları bu gün də möhtəşəmliyi ilə insanları valeh edir.

Çində elmi-texniki kəşflər və nailiyyətlər. Orta əsrlərdə Çin dünya mədəniyyətinə bir sıra əhəmiyyətli töhfələr verdi. Ölkədə xüsusi gil növlərindən möhkəm, yarımsəffaf, cingiltili qablar hazırlanırdı. Çində hazırlandığına görə onlara *çini qablar* deyilirdi. **Seysmoskop*** və **spidometr*** kəşf edildi. Dünyada ilk «Farmakologiya» kitabı yazılaraq, müxtəlif müalicə üsulları müəyyən

«Qütb minar» minarəsi

***Seysmoskop** — Yer qabığında baş verən prosesləri izləyən cihaz

***Spidometr** — sürətölçən cihaz

çini qablar

olundu. İlk dəfə not yazısı ilə musiqi əsərləri yazıldı. Çində ilk balet yarandı. Çin dənizçiləri hələ qədimdə ixtira etdikləri kompasdan istifadə etməyə başladılar. Ölkədə gəmiçilik məktəbləri açıldı. Barıt, metal top ixtira olundu. Memarlar yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər, saraylar, evlər inşa edirdi.

Çin qülləsi

1. Təhsillə elmin vəhdətini təhlil et.
2. Şərqdə mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən amilləri araşdır.
3. Şəkilləri verilmiş abidələrin ümumi cəhətlərini izah et.
4. Mədəniyyətin sahələrinə aid şaxələnmə hazırla.
5. Bu dövrün elmi nailiyyətlərini islamdan əvvəlki nailiyyətlərlə müqayisə et. Fərqlərin səbəblərini araşdır.
6. Çinin elmi-texniki nailiyyətləri barədə təqdimat hazırla.

FEODALİZM AVROPADA

15. FRANK İMPERİYASI— MÜASİR AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN SƏLƏFİ

Eramızın I əsrində german tayfaları qərbdən və şərqdən Reyn və Visla çayları, cənubdan Dunay çayı, şimaldan isə Baltik və Şimal dənizlərinə qədər uzanan geniş ərazilərdə yayılmışdılar. Sonralar çoxsaylı işğallar nəticəsində germanlar digər xalqlarla qarışaraq bir çox Avropa xalqlarının yaranmasında mühüm rol oynadılar.

*German
tayfaları
Xlodviq
Böyük Karl
Verden müqaviləsi
feodal nərdivanı
Karolinqlər
sülaləsi
Müqəddəs Roma
imperiyası*

Qərbi Avropa dövlətlərinin sələfi olan ilk feodal dövlətini hansı german tayfa başçısı yaratdı?

V əsrin sonlarında german tayfalarının işğalları nəticəsində Qərbi Avropada quldarlıq quruluşu dağıldı. Qul əməyini xırda torpaq sahibi olan icma üzvləri — kəndlilərin əməyi əvəz etdi.

Frank dövlətinin yaradılması. Frank tayfa başçısı Xlodviq Qalliyaya hücum etmək üçün başqa tayfalarla ittifaqa girdi. Bu zaman Qalliyayı keçmiş Roma canişini idarə edirdi. 486-cı ildə Suasson şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə franklar romalıları məğlub etdilər.

Xlodviq Qalliya torpaqlarını döyüşçülərinə və müttəfiqlərinə payladı. Frank əyanları iri torpaq sahiblərinə çevrildilər.

Frank dövləti təxminən V əsrin sonlarında yarandı. Xlodviq bu dövlətin kralı oldu. İrsi hakimiyyət — monarxiya rejimi quruldu. Xlodviq ölkəni vilayətlərə böldü. Vilayətlərə *qraflar* adlanan hakimlər təyin edildi. *Qraf*

Qərbi Roma imperiyasına hansı german tayfaları hücum etmişdi?

Xlodviq

Frank dövləti (V əsrin sonu–843)

?

Kilsə kralın hakimiyyəti-nin möhkəmlənməsinə necə kömək edirdi?

vilayətdə vergi toplayır, hərbi dəstəyə başçılıq edir və məhkəmə işlərinə baxırdı. Xlodviqin dövründə ilk qanun toplusu – Frank qanunları yarandı. Hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Xlodviq xristian dinini qəbul etdi. Kilsə kralın hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

Böyük Karl. Frank dövlətinin ən qüdrətli dövrü Böyük Karlın hakimiyyəti (768–814) illərində olmuşdur. Böyük Karl İtaliyanın çox hissəsini öz torpaqlarına qatdı. Reyn və Elba çayları arasında yaşayan saksları itaət altına aldı. Böyük Karl 800-cü ildə Roma gəldi və özünü imperator elan etdi. Papa onun başına qızıldan tac qoydu.

İmperator Böyük Karlin dövründə orduda xidmət edənlərə torpaq sahəsi ayrılırdı. Hərbi xidmət əvəzində verilən bu torpaq *feod* adlanır və irsən keçirdi. Feodun sahibinə *feodal* deyilirdi.

Frank əyanları əvvəllər Böyük Karlı müdafiə edirdilər. Çünki o, əyanlara yeni torpaqlar zəbt etməkdə və kəndliləri təhkimli halına salmaqda kömək edirdi. Lakin əyanlar icma üzvlərinin

torpağını zəbt etdikdən sonra, artıq qüvvətli imperator hakimiyyətinə ehtiyac duymurdular. Hər bir iri feodal öz mülkündə təkbəşinə hakim idi. Asılı kəndlilərin işinə nəzarət etmək və onları mükəlləfiyyətlər daşımağa məcbur etmək üçün feodalların öz döyüşçü dəstəsi, məhkəməsi, öz təsərrüfat nəzarətçiləri var idi. Natural təsərrüfat şəraitində nəinki ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında, hətta ayrı-ayrı feodal mülkləri arasında da möhkəm əlaqələr yox idi.

Verden müqaviləsi. *Frank imperiyasının parçalanması.* 843-cü ildə Böyük Karlin üç nəvəsi Verden şəhərində Frank imperiyasını bölmək haqqında müqavilə bağladılar. Bu bölüşdürmə nəticəsində sonralar imperiyanın ərazisində üç krallıq: **Fransa, Almaniya və İtaliya** yarandı. Bu krallıqların hər biri feodal mülklərinə, iri feodal mülkləri isə saysız-hesabsız xırda feodallıqlara parçalandı. Hər bir feodal müstəqil idi. Belə feodal əhəlidən vergi toplayır, öz təbəələrini mühakimə edirdi. Beləliklə, Qərbi Avropada IX–XI əsrləri əhatə edən feodal dağınıqlığı dövrü başlandı.

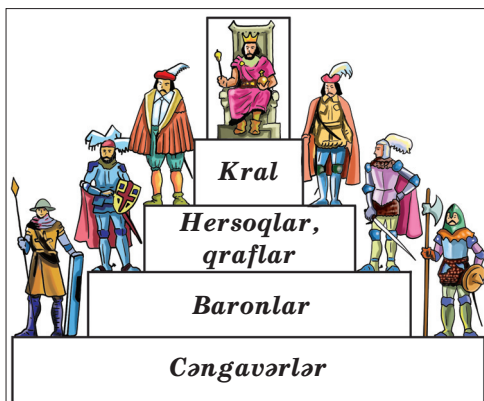
Feodal nərdivanı. Hər bir iri feodal ona xidmət edən xırda və orta feodallara torpaq verirdi. Bununla onu öz vassalına çevirir, yəni asılılığına salırdı. Hersoq və qraflar kralın vassalı idilər. Baronlar hersoq və qrafların, cəngavərlər isə baronun vassalı

Böyük Karl

Natural təsərrüfat ölkənin mərkəzləşməsinə necə mane olurdu?

Feodal nərdivanı

sayılırdı. Bu sistem feodal nərdivanı adlanırdı. Krallar feodal nərdivanından təbəələri itaətdə saxlamaq üçün istifadə edirdilər.

Fransa Krallığı Karolinqlər sülaləsinin dövründə iri feodal mülklərinə bölünmüşdü. Ölkədə X–XI əsrlərdə feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı. Ölkə indiki Fransa adını aldı.

Frank dövləti süqut etdikdən sonra Almaniya vilayətləri vahid dövlətdə birləşdi. Almaniya feodal münasibətləri sürətlə inkişaf edirdi. Bu, ayrı-ayrı feodalların güclənməsinə və vahid dövlətin parçalanmasına səbəb olurdu. Almaniya kralı I Otton (936–973) 962-ci ildə Romaı işğal edib özünü Roma imperatoru elan etdi. Sonralar bu dövləti Müqəddəs Roma imperiyası adlandırmağa başladılar.

İtaliya Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində idi. Roma papası və Almaniya kralı arasında İtaliyaya hakim olmaq uğrunda mübarizə gedirdi. Digər Avropa ölkələrinə nisbətən İtaliyada ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olan iri şəhərlər daha tez meydana gəldi. Bu dövrdə şəhərlərin çoxu özünüidarə hüququ aldı. Genuya, Piza, Venesiya müstəqil respublikalara çevrildilər.

1. Frank imperiyasının inkişaf xüsusiyyətlərini şərh et.
2. Frank imperiyasının parçalanma səbəblərini izah et.
3. Feodal pərakəndəliyinin cəhətlərini təhlil et.
4. Xlodviq Atilla ilə müqayisə et.
5. Xəritə və illüstrasiyalara əsasən «Franklar» adlı hekayə qur.

16. SLAVYANLAR

IV əsrdə «Xalqların böyük köçü» başladı və VI əsrdə slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşması ilə başa çatdı. Slavyanlar burada yurd saldılar. Sonrılar isə qərb, cənub və şərq slavyanlarına ayrıldılar.

Dünyanın ən uzunömürlü imperiyası nə üçün süqut etdi? Slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşmasının hansı nəticələri oldu?

*Bizans
«qızıl körpü»
Kiçik Asiya
Kiyev dövləti
səlibçilər
III İvan
IV İvan Qroznı
Çexiya dövləti
Polşa dövləti*

Şərqlə Qərb arasında körpü. VI əsrdə Bizansda qaynar həyatlı, çoxlu əhalisi olan şəhərlər vardı. **Konstantinopol, İsgəndəriyyə, Antioxiya, Beyrut, Korinf** ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idi. Burada olan sənət sahələrinin bir çoxundan hələ Qərbin xəbəri yox idi. Yun və ipək parça istehsalı, şüşə, qab-qacaq, papirus, zərgərlik məmulatı istehsalı bu sahələrdən idi. İmperiya çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdi. Bizans Avropa ilə Asiyanı birləşdirirdi. Onun paytaxtı Konstantinopolu «**qızıl körpü**» adlandırırdılar. Çünki bu şəhər Avropadan Asiyaya gedən iki ticarət yolunun üstündə yerləşirdi. Karvan yolları və Aralıq dənizindən Qara dənizə gedən su yolu burada kəsişirdi. Bizans tacirləri Azərbaycan, İran, Hindistan və Çindən aldıkları malları

Bizans VIII əsrdə

Bizans XV əsrin 30-cu illərində

Bizansın zəifləməsinə hansı amillər səbəb oldu?

tə edirdi. XI əsrdə səlcuq türklərinin yürüşləri imperiyanı ciddi itkilərə məruz qoydu. Türklərin hücumunu xristian dininə qarşı böyük təhlükə hesab edən Bizans imperatoru Roma papasına müraciət edib ondan kömək istədi. Bu, səlcuqların tutduğu torpaqları geri almaq üçün başlayan birinci Xaç yürüşü ilə nəticələndi.

Bizans müvəqqəti olaraq türklərin işğal etdiyi əraziləri geri alsa da, imperiyada böhran gücləndi. Roma papası ilə Bizansın münasibətləri pisləşdi. Bu dəfə səlibçilər artıq Bizansın özünə qarşı çıxdılar və Konstantinopola yürüş etdilər. Yürüşün ağır nəticələri Bizansı zəiflətdi. XIV–XV əsrlərdə türklər Bizansa tez-tez hücumlar edirdilər. Bizans bu hücumlara davam gətirə bilmirdi.

Slavyanların Bizans torpaqlarında məskunlaşması. Bizans imperiyasına hücum edən tayfalar içərisində slavyanlar əsas yer tuturdular.

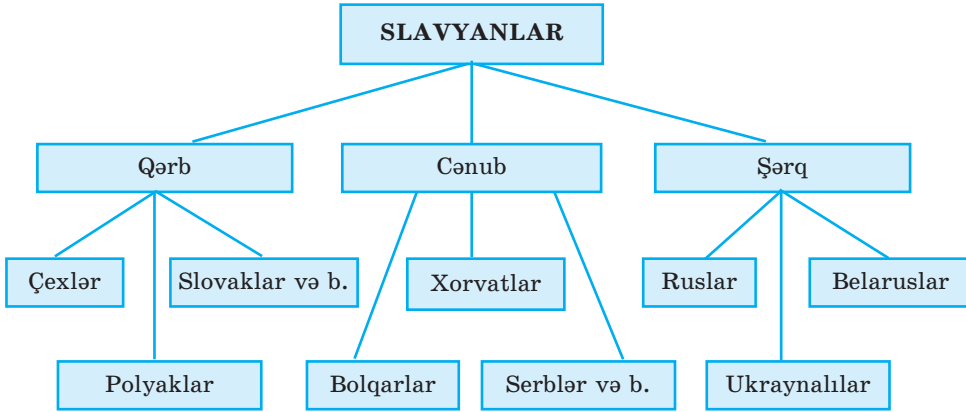
Slavyanların yaşadığı ərazilər hansı müasir ölkələrin ərazilərini əhatə edir?

Slavyanlar qədim zamanlardan Mərkəzi və Şərqi Avropada yaşayırdılar. Onların yaşadığı ərazi şərqdə Dnepr çayının ortalardan qərbdə Elba çayına, şimalda Baltik dənizindən cənubda Dunay çayına və Qara dənizə qədər olan ərazini əhatə edirdi. Onlar VI əsrin ortalardan etibarən Bizansa hücum etməyə başladılar. Slavyanlar əvvəlcə Balkan yarımadasının şimalını, sonra Makedoniya və

Qərbi Avropada satır və bu ticarətdən xeyli varlanırdılar. Bizansda qüvvətli imperator hakimiyyəti qalmışdı. Çünki imperatorun xəzinəsi zəngin idi. Xəzinənin hesabına böyük ordu və donanma saxlanılırdı.

Avar, slavyan və ərəb işğallarından sonra Bizans imperiyasının ərazisi kiçilib yalnız Yunanıstan və Kiçik Asiyanı əhatə

Yunanıstanı işğal etdilər. Slavyanlar burada icmalar halında məskən saldılar və Bizans imperiyasının əhalisinə çevrildilər. Orduda xidmət etməyə, dövlətə vergi verməyə başladılar. Sonralar slavyanlar üç qrupa: şərq, cənub və qərb slavyanlarına ayrıldılar.

Slavyanların başlıca məşğuliyyəti əkinçilik olmuşdur. Əkinçiliklə yanaşı, onlar təsərrüfatın digər sahələri ilə də məşğul olurdular. Slavyanlarda sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Onlar saxsı qablar, bəzək əşyaları, silah hazırlayırdılar.

Slavyan dövlətlərinin meydana gəlməsi. Slavyanlar ibtidai icma quruluşunda yaşayırdılar. Feodalizmə keçidlə əlaqədar IX–X əsrlərdə slavyanlarda dövlətlər yarandı.

Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması. IX əsrdə şərq slavyanlarının dövləti meydana gəldi. Bu, **Kiyev dövləti** idi. Kiyev dövləti geniş əraziyə malik olsa da, daxildən möhkəm deyildi. Natural təsər-

Rus knyazlıqları (IX–X əsrlər)

Şəhərlər nə üçün Kiyev Knyazlığına tabe olmaq istəmirdilər?

Rus torpaqlarının Moskva ətrafında birləşməsi hansı amillərlə bağlı idi?

rüfatın hökm sürdüyü bölgələr arasında iqtisadi əlaqələr olduqca zəif idi. Ölkədə çox böyük torpağa sahib olan knyazlar meydana gəlirdi. Şəhərlər feodal torpağında salınır, feodalın hakimiyyəti altında olurdu və onun xüsusi mülkiyyətinə daxil edilirdi. Şəhərlərin ərazisi böyüyür, əhalisinin sayı

artırdı. Onlar Kiyev dövlətinə tabeçilikdən boyun qaçırır, öz knyazlıqlarını yaradırdılar.

XIII əsrdə monqollar rus torpaqlarına hücum etdilər. Bu zaman şəhərlər və təsərrüfat ziyan çəkdi. Rus torpaqlarından xərac alan Qızıl Ordu xanları daha yürüşlər etmirdilər. Şəhər həyatında yenidən canlanma baş verdi. Moskva iri sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Artıq Moskva və başqa knyazlıqlar Qızıl Ordu ilə hesablaşmır, xəracı vaxtlı-vaxtında ödəmirdilər.

Moskva knyazı III İvanın dövründə rus torpaqlarının Moskva ətrafında birləşdirilməsi çox sürətlə davam edirdi. Moskva Knyazlığı geniş işğallar yolu ilə öz ərazisini genişləndirmək siyasəti yeridirdi. Nəticədə mərkəzləşmiş dövlət yarandı.

Orta əsr rus şəhəri

Rus dövlətində təhkimçilik hüququ bərqərar olurdu. Bu, kəndlilərin boyarlardan (feodallardan) tam asılı hala salınması demək idi. Kəndli artıq boyar torpağını tərk edib gedə bilməzdi. Onun bütün hüququ boyarda idi. Qəddarlığı ilə məşhur olan çar **IV İvan Qrozni** (1533–1584) boyarlara ağır zərbə vuraraq yeni qaydalar tətbiq etdi. Yeni qaydalar mərkəzi hakimiyyət əleyhinə olan boyar qüvvələrini ləğv etmək məqsədi güdürdü.

XVI əsrin 50-ci illərində türk xanlıqları olan Qazan xanlığı və Həştərxan xanlığı Rusiyaya tabe edildi.

Əsrin sonlarında Sibir torpaqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı.

Qərb slavyanlarının dövlətləri. X əsrdə qərb slavyanlarının da dövlətləri yarandı. Həmin əsrin əvvəllərində **Çexiya dövləti** meydana gəldi. Onun ərazisi mühüm ticarət yollarının üstündə yerləşirdi. Bu da dövlətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Elə buna görə də Praqa Avropanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

X əsrin ortalarında **Polşa dövləti** meydana gəldi. Knyaz I Boleslavın dövründə Polşa dövləti qüvvətləndi. İgid Boleslav ləqəbi daşıyan bu knyaz bütün Polşa torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi.

IV İvan Qrozni

1. Konstantinopol, indiki İstanbul şəhərinin digər şəhərlərdən üstün cəhətlərini göstər.
2. IX əsrə qədər slavyanların hansı quruluşda yaşadıklarını faktlarla sübut et.
3. Yeni təsərrüfat formasının mahiyyətini aç. Bu ifadə adı altında nəyi başa düşdüyünü izah et.
4. Moskva Knyazlığının işğalçılıq siyasətinə əsaslandırılmış münasibət bildir.
5. Moskva Knyazlığının işğalçılıq siyasəti ilə Rusiya dövlətinin işğalçılıq siyasətini müqayisə et və onlara qiymət ver.
6. Slavyanların yaşadıkları əraziləri müasir xəritədə göstər.

17. «DƏNİZLƏR KRALİÇASI» VƏ DİGƏR ŞƏHƏR-RESPUBLİKALAR

*Senyor
emalatxana
Florensiya
Venesiya
Respublikası
Genuya
Respublikası
veksel*

Şərqdən fərqli olaraq, Avropada feodal münasibətləri nisbətən gec yarandı. Amma buna baxmayaraq, Qərbdə bu münasibətlər daha sürətlə inkişaf etdi. Bu inkişafın nəticəsi olaraq, Avropada şəhərlər meydana gəldi. Bu gün turistləri öz gözəl memarlıq nümunələri ilə cəlb edən bir çox Avropa şəhərləri orta əsrlərdə yaranmışdır.

Avropada orta əsr şəhərləri necə yarandı? Orta əsr Avropa şəhərləri o dövrün Şərq şəhərlərindən nə ilə fərqlənirdi?

Erkən orta əsr şəhərlərinin meydana gəlməsi. Avropada sənətkarlar kəndləri tərk edib şəhərlərə gəlirdilər. Çünki şəhərlərdə sənətkarların hazırladıqları mallara ehtiyac çox idi. Burada onlar hazırladıqları malları asanlıqla sata bilirdilər. Sənətkarlar çay bərələrinin yanında, dəniz limanları yaxınlığında, yolların kəsişdiyi yerlərdə məskən salırdılar. Böyük monastır-
ların və iri feodal qəsrlərinin divarları yanında, qədim Roma qalalarının xarabalıqları içərisində də özlərinə ev tikirdilər. Şəhərdə ərazi az olduğuna görə çoxmərtəbəli evlər tikilirdi. Şəhərin mərkəzində bazar meydanı, baş kilsə və şəhər şurasının binası yerləşirdi.

Bura Şərq ölkələrindən tacirlər gəlirdilər. Onlar nadir şərq malları ilə bərabər, dəmir, duz, dəri və yun gətirir, özlərinə lazım olan malları isə alıb aparırdılar.

Erkən orta əsr şəhərləri qala divarları ilə əhatə olunurdu. Bir sıra Şərq şəhərlərindən fərqli olaraq, su kəməri və kanalizasiya xətləri olmadığına görə şəhərlər natəmiz olurdu. Şəhərdə yeganə geniş yer bazar meydanı idi. Qala divarlarından xaricdə əkin sahələri, bağ və bostanlar, otlaqlar yerləşirdi.

Azərbaycan şəhərləri orta əsr Avropa şəhərlərindən nə ilə fərqlənirdi?

Şəhərlər, əsasən, feodalların torpağında salınırdı. Feodal buna görə şəhər əhalisindən vergi toplayırdı. Bu feodallara **senyor** deyirdilər. Şəhərdə malların əksəriyyəti sənətkar emalatxa-

nalarında hazırlanırdı. Emalatxanadan dükan kimi də istifadə olunurdu. Ticarət şəhərlilərə böyük gəlir gətirirdi. Tacirlər uzaq ölkələrə gedərkən yollarda soyğunçular, dənizdə isə dəniz quldurları tərəfindən qarət edilirdilər. Tacirlər soyğunçulardan qorunmaq üçün tacir birlikləri yaradırdılar.

IX əsrdə İtaliyada və Fransanın cənubunda şəhərlər yenidən dirçəldi. Bu şəhərlər ticarət və sənət mərkəzləri idi.

Əvvəllər Şərqlə Qərb arasında gedən ticarətdə başlıca yeri Bizans tuturdu. Sonra bu ticarət İtaliyanın Venesiya və Genuya şəhərlərindən olan tacirlərin əlinə keçdi.

Avropalılar Aralıq dənizi vasitəsilə Suriya və Misirlə, Qara dəniz vasitəsilə Krım və Qafqazla ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Venesiya və Genuya tacirlərinin ən geniş əlaqə saxladığı ölkələrdən biri də Azərbaycan idi.

Avropada ən qızgın ticarət yerləri yarmarkalar idi. XIII əsrdə Avropada ən məşhur yarmarka Fransanın Şampan şəhərindəki yarmarka idi.

Şəhər-respublikalar. X–XI əsrlərdən İtaliya şəhərliləri başlıca düşmənləri olan senyorlara qarşı mübarizə aparırdılar. İtaliyada mərkəzləşmiş dövlət olmadığından şəhərlərin bütün iqtisadi və siyasi həyatı senyorların nəzarəti altında idi. Bu mübarizənin nəticəsində İtaliyanın Milan, Piza, Bolonya kimi varlı şəhərləri gücləndi. Bu şəhərlər tədricən ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya şəhər-respublikalara çevrilirdilər.

Klassik feodalizm dövründə İtaliyanın ən varlı və böyük şəhəri **Florensiya** idi. Bu şəhərdə artıq XIV əsrin 30-cu illərində çoxlu sayda iri mahud emalatxanaları var idi. Bu emalatxanalarda muzzdlu əmək də tətbiq edilirdi. XV əsrdə İtaliyanın Milan, Florensiya, Bolonya və digər şəhərlərində ayrı-ayrı varlı ailələr hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Florensiyanın bir neçə varlı ailəsi arasında uzunsürən mübarizədən sonra Mediçi ailəsi qalib gələrək, hakimiyyəti ələ keçirdi.

Nə üçün Avropada ticarətin inkişafında Bizans başlıca yer tuturdu?

İtaliyada hansı şəhərlər yarandı?

Florensiya

İtaliya orta əsrlərdə

Florensiyanın İtaliyanın ən varlı və güclü şəhər-dövlətinə çevrilməsinin səbəbləri nə idi?

Varlı bankirlər və tacirlər olan Mediciilər şəhərlilərin geniş təbəqələrinin vergi yükünü yüngülləşdirir, yoxsullara kiçik məbləğdə pul yardımını edirdilər. Onlar şəhərdə böyük tikinti işləri aparmaqla çoxsaylı sənətkarların işləməsinə şərait yaradırdılar.

Venesiyanı nə üçün «dənizlər kraliçası» adlandırırdılar?

XII–XV əsrlərdə **Venesiya Respublikası** Egey dənizi hövzəsində və Konstantinopolda geniş ticarət məntəqələri ələ keçirmişdi. Venesiyanı «**dənizlər kraliçası**» adlandırırdılar. Venesiyanın ticarət donanması o dövrün qüdrətli donanmalarından hesab edilirdi. Venesiya tacirləri bütün Avropanı

Çindən, Hindistandan, Azərbaycandan, eləcə də digər Yaxın və

Venesiya XVI əsrdə (qədim təsvir)

Orta Şərq ölkələrindən gətirilən müxtəlif mallarla təmin edirdilər. Venesiya Respublikasının Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Qara dənizdəki ticarət mərkəzləri də mühüm rol oynayır. Venesiya və Genuya

tacirləri Qara dəniz bazarlarında, xüsusilə Trabzonda Azərbaycan tacirləri ilə görüşür, quru yolla Təbrizə və başqa Azərbaycan şəhərlərinə gəlirdilər. Venesiya XIV əsrdə öz yeganə rəqibi olan ***Genuya Respublikasını*** Şərqlə ticarətdə vasitəçilikdən tədricən sıxışdırıb çıxartdı.

İtaliya şəhərinin Azərbaycanla hansı əlaqələri var idi?

Şərqlə ticarət Venesiyada ayrı-ayrı ***manufakturaların**** inkişafına təkan verirdi. Şərqdən, xüsusilə Azərbaycandan gətirilən xam ipək, habelə müxtəlif ölkələrdən gətirilən pambıq, yun burada toxunur və başqa Avropa ölkələrində baha qiymətə satılırdı. Bunun nəticəsində XV əsrdə bir çox İtaliya şəhərlərində toxuculuq manufakturaları tənəzzülə uğradığı halda, Venesiyada həmin sahə inkişaf etməkdə idi. Venesiya güzgüləri təkcə Avropada deyil, bütün Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda da məşhur idi.

Venesiyada hələ XII əsrdən ***veksel**** və ***çek sistemi**** tətbiq olunurdu. 1156-cı ildən burada dövlət bankı fəaliyyət göstərirdi. Bu, Avropada ilk bank idi.

Klassik feodalizmə keçid dövründə müsəlman İspaniyası Avropanın çiçəklənən hissəsi idi. Ərəblər burada çəltik, şəkər qamışı, xurma, nar, tut ağacı kimi yeni bitkilər becərirdilər. Ərəblər və-tənlərində olduğu kimi, burada da uzunyunlu qoyun cinsləri yetişdirirdilər. Filiz çıxarılması, ipək istehsalı, mahud toxunması, silah, şüşə, saxsı, dəri məmulatı, zinət əşyaları və kağız istehsalı ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

1. Orta əsr şəhəri haqqında təqdimat hazırla.
2. İtaliya şəhərlərinin yerini xəritədə müəyyənləşdir. Onların coğrafi mövqeyini təhlil et.
3. Emalatxanaların ticarətin inkişafına təsirini dəyərləndir.
4. İtaliya şəhərlərinə dair buklet hazırla.

***Manufaktura** — əl əməyinə əsaslanan, əmək bölgüsü və muzzdlu əmək tətbiq olunan kiçik müəssisə

***Veksəl** — pul götürən şəxsin yazılı öhdəlik sənədi

***Çek sistemi** — qiymətli kağızların tətbiqi sistemi

18. XAÇ YÜRÜŞLƏRİ. QRANADA ƏMİRLİYİNİN SÜQUTU

Xaç yürüşləri orta əsrlər tarixində mühüm yer tutur. Bu yürüşlərdə katolik kilsəsinin böyük rolu olmuşdu. Xaç yürüşlərini tarixdə «*Səlib** yürüşləri» də adlandırırlar. Xaçlıların türk-müsəlman ölkələrində kütləvi qırğınlara və dağıntılara yol açan səkkiz yürüşü oldu. Avropada yeganə müsəlman dövlətinin varlığına da elə səlibçilər son qoydular.

Roma papası
Katolik kilsəsi
pravoslav kilsəsi
indulgensiya
inkvizisiya
Qüds
Səlahəddin
Əyyubi
Əndəlüs
Qranada əmirliyi
Əlhamra
Əlkəsar

*Xaç yürüşləri kimə qarşı yönəlmişdi?
Bu yürüşlərin Avropa və katolik kilsəsi
üçün hansı nəticələri oldu?*

Xristian kilsəsi nə üçün parçalandı?

Xristian kilsəsi XI–XIII əsrlərdə. Roma imperiyası parçalandıqdan sonra Qərbi Avropada kilsənin başçısı Roma papası, Şərq kilsəsinin başçısı isə Konstantinopol **patriarxı*** oldu. Kilsəyə başçılıq etmək və onun gəlirini bölüşdürmək üstündə papa ilə patriarx arasında mübarizə gedirdi. Bunun nəticəsi olaraq, 1054-cü ildə xristian kilsəsi Qərb və Şərq kilsələrinə ayrıldı. Qərb kilsəsi katolik kilsəsi (yəni ümumdünya kilsəsi), şərq kilsəsi isə pravoslav kilsəsi (yəni «həqiqi din» kilsəsi) adlanmağa başladı. Hər iki kilsə müstəqil oldu.

Roma papası ilə hökmdarlar arasında tez-tez münaqişələr baş verirdi. III İnnokentinin zamanında papaların hökmranlığı özünün ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. İngiltərə, Polşa, İsveç və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər. Katolik kilsəsi Avropada ən böyük torpaq sahibi idi. Ruhaniləri və məbədləri saxlamaq üçün əhalidən onda bir vergisi alınırdı. Din-darlar dini mərasimləri icra etmək üçün kilsəyə haqq ödəyirdilər. Kilsədə günahların bağışlanması haqqında kilsə fərmanları — indulgensiya — «cənnət qəbzələri» satılırdı.

Kilsə təlimini qəbul etməyənlər də var idi. Ruhanilər belə adamları bidətçi, yəni dinindən döənən (dönük) adlandırırdılar.

**Səlib* – ərəb sözüdür, xaç deməkdir

**Patriarx* – qəbilə başçısı

Bidətçilər onda bir vergisinə və bahalı kilsə mərasimlərinə qarşı çıxırdılar.

Bidətçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün kilsə məhkəməsi – inkvizisiya yaradılmışdı.

Xaç yürüşləri. Roma papası 1095-ci ildə İsanın qəbrini kafirlərin (onlar müsəlmanları belə adlandırırdılar) əlindən xilas etməyə çağırırdı. Xristian rəvayətinə görə, İsa Fələstindəki Qüds (Yerusəlim) şəhərində dəfn olunmuşdu. Şərqə yürüşlərin iştirakçılarını xaçlılar (səlibçilər), yürüşləri isə **Xaç (Səlib) yürüşləri** adlandırmağa başladılar.

Xaç yürüşlərində iştirak edən avropalıların hər təbəqəsinin öz məqsədi var idi. Kəndlilər ağalarından yaxa qurtarmaq, dolaşmalarını yaxşılaşdırmaq üçün çıxış yolunu Şərqə yürüşdə görürdülər. Feodallar isə yeni torpaq mülkləri ələ keçirmək, Şərqi zəngin şəhərlərini qarət etmək niyyətində idilər. Roma papası isə Şərq ölkələrini xristianlaşdırmaq, asılı hala salmaq istəyirdi.

XI–XIII əsrlərdə səlibçilər Şərqə səkkiz dəfə yürüş etdilər. İlk Xaç yürüşünə 1096-cı ildə Qərbi Avropa kəndliləri başladılar. Onlar səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildilər. 1096-cı ilin payızında Almaniya, Fransa və İtaliya cəngavərləri Şərqə doğru hərəkət etdilər. Səlibçilər Qüdsdə müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətdilər. Aralıq dənizinin sahilləri boyunca, o cümlədən Suriya və Fələstində səlibçilər öz dövlətlərini yaratdılar. Bu dövlətlərdən biri Qüds Krallığı idi.

İkinci Səlib yürüşü uğursuz oldu. Misir hökmdarı Səlahəddin Əyyubi səlibçi qoşunlarını məğlub edib, onları Qüdsdən qovdu. «Müqəddəs şəhəri» geri qaytarmaq məqsədilə təşkil edilən üçüncü Səlib yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi.

Dördüncü dəfə səlibçilər Bizansa hakimiyyət uğrunda mübarizəyə müdaxilə etmək üçün yürüş etmişdilər. Lakin hakimiyyətini özünə qaytaran imperator səlibçilərə vəd etdiyi pulu verə bilmədi. Bu isə səlibçiləri ona

Səlibçilər yürüşlərinə necə haqq qazandırırdılar?

Səlahəddin Əyyubi

qarşı qaldırdı. Səlib yürüşünə XII əsrin sonunda papa III İnnokenti özü rəhbərlik edirdi. Bu dəfə səlibçilər Fələstinə dəniz yolu ilə getmək qərarına gəldilər. Onlar «dəniz kraliçası» Venesiyadan gəmilər kirayəyə götürdülər. Bu dövrdə Şərq ölkələri ilə ticarətdə vasitəçilik etmək üçün Venesiya ilə Bizans arasında mübarizə gedirdi. Venesiyalılar Bizansa zərbə vurmaq üçün səlibçilərə kömək etdilər. 1204-cü ildə səlibçilər Konstantinopolu ələ keçirdilər. Müqəddəs Sofiya kilsəsi qarət edildi. Səlibçilərin qarətçilik və işğalçılıq məqsədləri bu yürüşdə özünü daha qabarıq göstərdi. Onlar 1261-ci ildə Konstantinopoldan qovuldular.

XIII əsrin sonlarında sonuncu — səkkizinci Xaç yürüşü oldu. Lakin Qərb feodalları işğal etdikləri torpaqlardan tamamilə çıxarıldılar.

Xaç yürüşlərinin nəticələri. Səlib yürüşlərinin Avropa üçün bir sıra nəticələri oldu. Aralıq dənizində ticarət daha da canlandı. Ticarətdə birincilik Şimali İtaliya şəhərlərinin əlinə keçdi. İtaliya tacirlərinin Şərq ölkələrində ticarət məskənləri yarandı.

Avropalılar yel dəyirmanlarından istifadəni Şərqdən götürdülər. Onlar ipək parçalar toxumağı və güzgü istehsalını öyrəndilər. Avropada çəltik, qarabaşaq, limon, ərik, qarpız becərilməsinə başlandı. Onların qida məhsulları sırasına şəkər də daxil oldu. Avropalılar kağız, barıt, kompasla tanış oldular. Səlib yürüşləri o dövri katolik kilsəsinin iç üzünü açıb göstərdi və papa hakimiyyətinin nüfuzu sarsıldı.

Xaç yürüşləri Şərqdə böyük dağıntılara, inkişaf etmiş şəhərlərin, mədəniyyətin tənəzzülünə səbəb oldu. Minlərlə türk-müsəlman əhali kütləvi surətdə qırılıb məhv edildi, məscidlərə doldurulub yandırıldı. Xaç yürüşlərinə məruz qalmış Şərq ölkələri bundan sonra uzun müddət özünə gələ bilmədi.

Xristian kilsəsinin Avropada müsəlmanlara qarşı Xaç yürüşü. Ərəb İspaniyasında (müsəlmanlar buranı ***Əndəlüs*** adlandırırdılar) keçmiş Roma əyalətlərinin sakinlərinin nəsiləri, vestqotlar, ərəblər, bərbərlər və yəhudilər birgə yaşayırdılar. Kordova şəhəri

Kordova xilafəti nə zaman yaranmışdı?

Kordova xilafətinin paytaxtı olmaqla yanaşı, həm də sənət, ticarət və elm mərkəzinə çevrilmişdi. Güclü ticarət donanmasına malik olan Kordova xilafəti Afrika, Abbasilər xilafəti, İtaliya və Bizansla geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Yeddinci Xaç yürüşü (qədim şəkil)

Əndəlüsdə istehsal edilən sənətkarlıq malları ərəb tacirləri tərəfindən Hindistana və Mərkəzi Asiyaya aparılırdı. Əndəlüsdə elmi biliklər inkişaf edir, müsəlman memarlığının nadir inciləri yaradılırdı. Sevilyada Əlkəsar saray-qalası (XII əsr), Qranadadakı Əlhəmra sarayı (XIII–XIV əsrlər) belələrindən idi. Əndəlüsdəki müsəlman xilafətinin zəifləməsindən istifadə edən xristian kilsəsi Pireney yarımadasının bütün xristian əhalisini müsəlmanlara qarşı qaldırdı. Kordova xilafəti bir neçə müstəqil əmirliyə parçalandı. Səlibçilər öz aralarındakı daxili müharibələrdə zəifləmiş müsəlman əmirləri üzərində asanlıqla qələbə çaldılar. Səlibçilər Şərqdə olduğu kimi, burada da dinc müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirdilər. Pireney yarımadasında Kastiliya, Araqon, Navarra və Portuqaliya krallıqları ya-

İspaniya orta əsrlərdə

Pireney yarımadasının siyasi və mədəni vəziyyəti necə dəyişdi?

randı. XIV əsrdə burada müsəlmanların əlində yalnız İspaniyanın ən varlı vilayəti olan *Qranada əmirliyi* qalmışdı.

1479-cu ildə Kastiliya və Araqon krallıqları vahid İspaniya dövlətində birləşdirildi. Navarra Krallığı İspaniya ilə Fransa arasında bölüşdürüldü. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması xristianlara müsəlmanlar üzərinə qəti hücumla keçmək üçün imkanlar yaratdı. 1492-ci ildə İspaniya ordusu Qranadanı işğal etdi. Qranadanın süqutu ilə Portuqaliyadan başqa, bütün Pireney yarımadası İspaniyanın əlinə keçdi.

1. *Səlib yürüşlərinin məqsədlərini sadə və oxşar cəhətlərini göstər.*
2. *Xaç yürüşlərinin əsas təşkilatçıları kimlər idi və onların məqsədlərini göstər.*
3. *Səlib yürüşlərini təsnif edib şəxələndirmə qur.*
4. *Səlib yürüşlərinin nəticələrinə qiymət ver.*
5. *Səlib yürüşlərinin Avropa üçün nəticələrini dəyərləndir.*
6. *Səlib yürüşlərinin Şərq üçün nəticələrini dəyərləndir.*
7. *Səlibçilərin o zaman Şərqdə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınları ermənilərin Qarabağda törətdikləri kütləvi qırğınlarla, o cümlədən Xocalı soyqırımını ilə müqayisə et, bu qırğınlara qiymət ver.*
8. *«Kordova – Avropada islamın mərkəzi kimi» mövzusunda esse yaz.*

19. YÜZİLLİK MÜHARİBƏ

Qərbi Avropanın ilk ən böyük orta əsr dövləti olan Frank imperiyası Karlin nəvələri arasında bölüşdürüldü. Yeni yaranmış krallıqlar üç böyük Avropa ölkəsinin sələfi oldu. Bunlardan biri Fransa idi. Fransa öz torpaqlarını qoruyub saxladı və mərkəzləşmiş Fransa dövlətini yaratdı.

Yüzillik müharibə
IV Flipp
«jaklar»
Janna d'Ark
igid Karl
XI Lüdoviq

Orleanda nə baş vermişdi? Orleanda baş verənlər nə üçün Fransanın taleyində dönüş nöqtəsi sayılır?

Fransada idarəçilik. Fransada feodal münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardı. Kralın hakimiyyəti zəif idi: o bütün ölkə üçün ümumi qanunlar verə bilmir, öz mülklərindən əldə etdiyi gəlir hesabına yaşayırdı. Fransa əhalisi üç təbəqəyə bölünürdü: ruhanilər, zadəganlar və bütün qalan əhali. Fransada ruhanilər, zadəganlar və şəhər varlılarının nümayəndələrinin daxil olduğu **Baş Ştatlar*** mövcud idi. Təbəqələr arasında ixtilaflar olduğuna görə Baş Ştatlar dövlət işlərinə ciddi təsir göstərə bilmirdi.

XIV əsrin əvvəllərində Fransanın çox hissəsi birləşdirildi. IV Gözəl Filippin hakimiyyəti dövründə kilsə torpaqlarına vergi qoyulduğu üçün kralla Roma papası arasında münaqişə baş verdi.

Kral papaya qarşı **silkərdən*** kömək almaq məqsədilə 1302-ci ildə Baş Ştatlar çağırıldı. O, qalib gəldi, papanın Fransada nüfuzu sarsıldı.

Fransa–İngiltərə müharibəsi. Bu dövrdə Fransanın İngiltərə ilə münasi-

Baş Ştatlar nə üçün dövlət işlərinə ciddi təsir göstərə bilmirdi?

IV Filipp

***Baş ştatlar** – ruhani, zadəgan və varlı şəhərlilərin nümayəndələrinin iştirakı ilə çağırılan ali orqan

***Silkələr** – feodalizm dövründə yaranan ictimai qrup, təbəqə, zümərə

bətləri sabit deyildi. Fransa torpaqlarının bir hissəsi İngiltərə Krallığına daxil idi. XIII əsrdə Normandiya, daha sonra isə Tuluza qraflığı Fransaya qaytarıldı.

Vəliəhd* olmadığı üçün kralın vəfatından sonra Fransada hakimiyyət boşluğu yarandı. Ölkədə boş qalmış taxt-tac uğrunda mübarizə başlandı. Bu vəziyyətdən bəhanə kimi istifadə edən İngiltərə Krallığı Fransaya qoşun yeritdi. Fransa ilə İngiltərə arasında müharibə başladı. Bu müharibə fasilələrlə yüz ildən artıq davam etdi. Ona görə də bu müharibəni tarixdə Yüzillik müharibə (1337–1453) adlandırırlar. Müharibəyə səbəb:

Puatye şəhəri yaxınlığında franklar hansı dövlətə qalib gəlmişdilər?

- ingilis kralının Fransada itirdikləri mülkləri geri qaytarmaq istəyi;
- Flandriyanı və onun zəngin sərvətlərini ələ keçirmək uğrunda rəqabət;
- İngiltərə kralının Fransa taxtına olan iddiaları idi.

«Jaklar» üsyanı nə üçün məğlub oldu?

Yaxşı təşkil edilmiş orduya və donanmaya malik İngiltərə ordusu Normandiyanı tutdu. Kresi və Puatye döyüşlərində fransızlar məğlub oldu. Onların məğlub olmasına səbəb cəngavərlərin özlərinə çox güvənməsi və intizamsız şəkildə vuruşması idi.

«Jaklar» üsyanı

Müharibənin törətdiyi fəsadlar və feodal zülmünün güclənməsi 1358-ci ildə Fransada «**Jaklar**»* üsyanına səbəb oldu.

Kortəbii və plansız xarakter daşıyan üsyanın iştirakçıları arasında birlik yox idi. Şəhər əhalisi «jaklar»a qoşulmadı. Hərbi işi bilməyən «jaklar» darmadağın edildi. Üsyan məğlub olsa da, nəticə-

***Vəliəhd** – padşahın yerini tutmalı olan şəxs

***Jaklar** – Fransada feodallar kəndliləri həqarətlə belə adlandırırdılar

siz qalmadı: qorxuya düşən feodallar vergi və mükəlləfiyyətləri artırmağa cürət etmədilər. Hətta kəndlilərin ödənc alınaraq şəxsi asılılıqdan azad edilməsi başlandı.

Yüzillik müharibə davam edirdi. Fransa'nın taleyi Orleanda həll olunurdu. Xalq öz vətəninin müdafiəsinə qalxdı. İngilislərə qarşı partizan mübarizəsinə Janna d'Ark adlı gənc bir qız başçılıq edirdi. Orleanın müdafiəsindən sonra müharibədə dönüş yarandı. Üstünlük fransızların tərəfinə keçdi. İngilislər ölkədən qovuldu.

1453-cü ildə Fransa və İngiltərə arasında sülh bağlandı və Yüzillik müharibə başa çatdı. Fransa torpaqlarından yalnız Kale limanı ingilislərin əlində qaldı. Fransa yadelli işğalından xilas oldu.

Janna d'Ark

Fransa orta əsrlərdə

İgid Karl

Səncə, əhalinin sayının çox olması ölkənin iqtisadi inkişafına necə təsir göstərir?

XI Lüdoviq

Fransada mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması. XI Lüdoviqin dövründə (1461–1483) Fransada mərkəzi hakimiyyətə qarşı iri feodalların çıxışı baş verdi. Burqundiya hersoqu İgid Karl XI Lüdoviqə qarşı açıq müharibə apardı. Sülh bağlanmasına baxmayaraq, XI Lüdoviq hiylə ilə İgid Karlı məğlub edib öldürdü. Burqundiya, Marsel və Bretan vilayətləri birləşdirildi. Beləliklə, XV əsrin sonlarında Fransa mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevrildi.

XVI əsrdə əhalisinin sayına görə Fransa Avropada ən böyük dövlət idi. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra ticarət yolları Atlantik okeanına keçdi. Ona görə də Fransanın qərbindəki liman şəhərlərinin rolu artdı. Ölkədə manufakturalar yarandı. Silahlar, parçalar, zinət əşyaları istehsal edən bu müəssisələr çoxlu vergi ödəyirdi. Bu vergilər hesabına kral sarayı varlanırdı. Kral istədiyi zaman vergiləri artırırırdı. Bu isə müəssisə sahiblərinin narazılığına səbəb olurdu. Buna baxmayaraq, çoxlu sərvət toplamaq məqsədi güdən müəssisə sahibləri kralı müdafiə edirdilər. Çünki kral onları dəstəkləyirdi. Fransada tədricən feodal münasibətlər yerini yeni kapitalist münasibətlərinə verirdi.

1. Fransada feodal münasibətlərinin xüsusiyyətlərini izah et.
2. Yüzillik müharibənin əvvəllərində Fransanın məğlub olmasının səbəblərini təhlil et.
3. Yüzillik müharibənin, əslində, neçə il davam etdiyini hesabla.
4. «Jaklar» üsyanı ilə məzdekilər hərəkatını müqayisə edib, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən et və esse yaz.

20. DUMANLI ALBİON ORTA ƏSRLƏRDƏ

Orta əsrlərdə «*Dumanlı Albion*»da* — Britaniya adalarında elə dəyişikliklər baş verdi ki, bunlar ingilis xalqının, həm də bütün Avropanın həyatına ciddi təsir etdi. İngiltərə siyasi və iqtisadi sahədə çoxlu yeniliklərə imza atdı və bununla da cəmiyyətin inkişafında təzə cığırılar açdı.

Orta əsrlərdə İngiltərədə hansı hadisələr baş verdi? «Məğlubedilməz armada»-nı kim məğlubiyyətə uğratdı?

Vilhelm
«qalxan pulu»
parlament
Uot Tayler
Tüdorlar sülaləsi
«çəpərləmələr»
«Məğlubedilməz armada»

Normand işğalı. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması. «Xalqların böyük köçü» dövründə alman tayfalarından anqlar və sakslar Britaniya adalarında məskunlaşdılar. Onların yerli keltlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində ingilis xalqı yarandı. Britaniya adalarında feodal münasibətləri VII əsrdə meydana gəldi. Lakin bu münasibətlər möhkəm deyildi.

IX əsrin əvvəllərində Britaniya adalarında xırda krallıqlar bir sülalənin hakimiyyəti altında birləşən İngiltərə adlı krallığı yaratdılar.

1066-cı ildə Fransanın Normandiya vilayətinin hersoqu Vilhelm Britaniya adalarına ordu çıxartdı. Hastings adlı yerdə şiddətli döyüş baş verdi. Normandiya cəngavərləri ingilis qoşununu mühasirəyə alıb məğlub etdi. Vilhelm İngiltərə Krallığında yeni sülalənin əsasını qoydu və Fateh Vilhelm adı ilə kral oldu. O, İngiltərədə mərkəzləşdirilmiş dövlətin əsasını qoydu. Yeni vergi sistemi yaradıldı. Ən ağır vergi töycü və ruhanilər üçün ödənilən onda bir vergisi sayılırdı.

Kral II Henrix (1154–1189) bir sıra islahatlar keçirdi. Hərbi yürüşlərdə iş-

Onda bir vergisi Ərəb xilafətində necə adlanırdı?

I Vilhelm

**Dumanlı Albion* – iqliminə görə Britaniya adaları qədimdə belə adlandırılırdı

İngiltərə orta əsrlərdə

tirək etməyən feodallar krala xüsusi haqq ödəməli idilər. Buna «qalxan pulu» deyilirdi. Kral bu vəsait hesabına daimi və nizami ordu qurdu.

İngiltərədə parlamentin yaradılması. 1265-ci ildə İngiltərədə ilk dəfə parlament, yəni **qanunverici orqan** yaradıldı. XIV əsrdə parlament lordlar (ağalar) və nümayəndələr (icmalar) palatalarına bölündü. Lordlar palatasına ali ruhanilər, zadəganlar, nümayəndələr palatasına isə cəngavərlər və varlı şəhərlilər daxil idi. Kəndlilər parlamentdə təmsil olunmurdular.

İngiltərə parlamenti

?

İngiltərə parlamentinin dövlət işlərinə təsir göstərməsini mütləq qəbul etmək hesab etmək olarmı?

Fransadakı Baş Şatlara nisbətən dövlət işlərinə böyük təsir göstərə bilirdi. Ona görə ki, İngiltərədə təbəqələr arasında — ruhani, zadəgan, varlı şəhərlilər arasında çəkişmə, demək olar ki, yox idi.

1381-ci il Uot Taylerin başçılığı ilə üsyan.

Fransa ilə müharibə böyük vəsait tələb etdiyi üçün xalq ağır vergilər ödəməyə məcbur olurdu. Yoxsulların güzəranını daha da pisləşdirən qanunların verilməsi də ölkədə narazılığını artırırdı. 1381-ci ildə İngiltərədə kənd sənətkarı Uot Taylerin başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi. Üsyançıların əsas tələbləri vergilərin azaldılması və bəzi mükəlləfiyyətlərin ləğv edilməsi idi. Danışqlar zamanı üsyanın başçısı Uot Tayler xaincəsinə öldürüldü, üsyan yatırıldı. Yoxsullara qarşı amansız qanunlar yumşaldıldı.

?

Uot Tayler üsyanı «Jaklar» üsyanından nə ilə fərqlənirdi?

Kral əsgərlər qarşısında (qədim təsvir)

Yüzillik müharibə başa çatdıqdan sonra ölkədə hakimiyyət uğrunda iki feodal nəsl arasında müharibə başladı. Bu müharibə 30 il (1455–1485) davam etdi. Tarixə Al və Ağ qızılgül müharibələri kimi düşən bu mübarizə hər iki nəslə məhv etdi. Vəziyyətdən istifadə edən hersoq VII Henrix hakimiyyəti ələ aldı. Onun taxta çıxması ilə İngiltərədə Tüdorlar sülaləsi dövrü başladı (1485–1603). Bu sülalənin sonuncu nümayəndəsi I Yelizaveta 45 il hakimiyyətdə oldu. Onun hakimiyyətini İngiltərə tarixinin «qızıl dövrü» adlandırırlar.

I Yelizaveta

Manufak-
tura nədir?

«Çəpərləmə-
lər» ölkənin
təsərrüfat sis-
teminə necə
təsir göstərdi?

Manufaktura yeni istehsal üsuludur. XVI əs-
rin əvvəllərində İngiltərədə yun istehsalı artır-
dı. Sahibkarlar kəndlərdə emalatxanalar düzəl-
dir, yun istehsalı ilə məşğul olan təcrübəli
kəndliləri bu emalatxanalara toplayırdılar. Ema-
latxananın sahibi *kapitalist*, işçi isə mizumlu
fəhlə adlanırdı.

«Qoyunlar adamları yeyirlər». Manufaktu-
ralara daha çox yun tələb olunurdu. Yun əldə
etmək üçün də qoyun sürüləri və geniş otlaqlar
lazım gəlirdi. Ona görə də iri torpaq sahibləri —
lordlar kəndlilərin torpaqlarını əllərindən alır-
dılar. Alınmış torpaqlar çəpərlənir və burada
qoyun sürüləri saxlanırdı. Torpaqsız qalan

kəndlilər səfil günə düşür, onların çoxu xəstəlikdən, aclıqdan
ölürdü. İngiltərədə o vaxt bu hadisə haqqında deyirdilər: «Qo-
yunlar adamları yeyirlər». Bütün XVI əsr boyu İngiltərə kən-
dində aparılan bu siyasət tarixə «çəpərləmələr» kimi daxil oldu.

«Məğlubedilməz armada»nın sonu

İngiltərə qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilir.

İngiltərədə təsərrüfatın inkişafı ticarətin yüksəlişini təmin edirdi. Ölkə adalarda yerləşdiyi üçün xarici ölkələrlə əlaqələr dəniz ticarəti vasitəsilə aparılırdı. Dəniz ticarətini artırmaq məqsədilə sahibkarlar ticarət şirkətləri yaradırdılar. Şirkətlərin içərisində ən böyüyü Ost-Hind şirkəti idi.

İngiltərənin dəniz dövlətinə çevrilməsinə hansı amillər təsir göstərirdi?

Dəniz ticarətində İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya Krallığı idi. İngiltərə dənizlərdə hökmranlığı ələ keçirmək üçün hazırlıq işləri gördü. Buna cavab olaraq İspaniya «Məğlubedilməz armada» adlı böyük donanmasını İngiltərə üzərinə göndərdi. İngilis gəmiləri toplarla daha yaxşı təmin olunmuşdu.

1588-ci ildə La-Manş boğazında çevik və sürətli ingilis gəmiləri «Məğlubedilməz armada»-ya qəfil hücum etdi. İspan donanması döyüşdə məğlub oldu. Dənizlərdə hökmranlıq İngiltərənin əlinə keçdi. İngiltərə güclü dəniz dövlətinə çevrildi.

1. İngiltərənin coğrafi mövqeyini xəritəyə əsasən müəyyənləşdir.
2. Əlavə informasiya mənbələrindən istifadə etməklə I Yelizaveta haqqında təqdimat hazırla.
3. İngilis parlamenti ilə Fransanın Baş Ştatlarını müqayisə et.
4. Fransa və İngiltərədə mərkəzləşmiş dövlət yaradılmasının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən et.
5. Uot Tayler üsyanı ilə Usta Bəndərin başçılığı ilə olan Gəncə üsyanını müqayisə et.

21. KİLSƏNİN YOLLARI NECƏ AYRILDI?

İlahiyyat professoru Martin Lüter katolik kilsəsi ilə mübarizə aparırdı. Keşişlər onu kilsəni parçalamaqda günahlandırırdılar. Amma Martin Lüter onlara sübut etməyə çalışırdı ki, o, dinə qarşı deyil, katolik kilsəsinin zülmünə qarşı çıxır. Elə bu çıxışları ilə də Lüter kilsənin tarixində yeni bir hərəkətin əsasını qoydu.

*Martin Lüter
reformasiya
Tomas
Münser
«protestant»
Jan Kalvin
Cenevrə
yezuitlər ordeni
«Varfolomey
gecəsi»*

Kimə «protestant» deyirdilər? «Varfolomey gecəsi» kimin həyatını qaraltdı? Gəlin hadisələri izləyək.

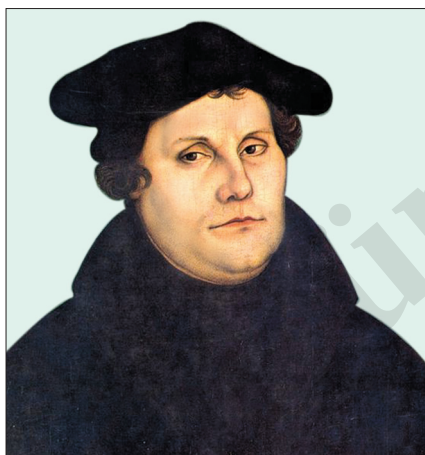

Kilsə ilk dəfə
nə vaxt bölünmüşdü?

Almaniyada reformasiyanın başlanması.

XVI əsrin əvvəllərində Almaniyada feodal dağınıqlığı hələ də qalırdı. İmperator hakimiyyəti zəifləmişdi. Katolik kilsəsi ölkədə hökmranlıq edirdi. Ölkə ərazisinin xeyli hissəsini kilsə mülkləri təşkil edirdi. Kilsə əhalidən məhsulun onda bir hissəsini vergi kimi alır, vəzifələr və indulgensiya satırdı. Almaniyada əhalinin bütün təbəqələri katolik kilsəsindən narazı idi.

1517-ci ildə Vittenberq şəhərindəki universitetin ilahiyyatçı professoru Martin Lüter «cənnət qəbzələri» ilə alver olunması əleyhinə çıxış etdi. Papa Lüteri bidətçilikdə təqsirləndirdi və Almaniyaya xüsusi fərman göndərərək onu lənətlədi. Martin Lüter papanın fərmanını universitet tələbələrinin gözləri qarşısında tonqalda yandırdı. Roma papasının tərəfini saxlayan imperator Lüteri Vorm şəhərində

Martin Lüter

Nə üçün Martin Lüter kilsənin yenisindən qurulmasını zəruri hesab edirdi?

keçirilən qurultaya çağırıldı. Burada Lüteri həbs etməyə cəhd göstərdilər. Lakin cəngavərlər buna imkan vermədilər.

Martin Lüter çıxışları ilə **reformasiyanın**, yəni kilsənin yenidən qurulması uğrunda mübarizənin başlanğıcını qoydu. Reformasiyanı şəhərlilər, kəndlilər və knyazlar müdafiə edirdilər. Şəhərlilər kilsə vergilərinin azaldılmasını, monastirlərin bağlanması tələb edirdilər. Cəngavərlər isə kilsə torpaqlarına sahib olmaq istəyirdilər. Knyazlar kilsənin papaya deyil, onlara tabe olmasına çalışırdılar. Kəndlilər və yoxsul şəhərlilər isə katolik kilsəsinə qarşı çıxmaqla yanaşı, feodal qaydalarına qarşı da mübarizə aparırdılar. Bu artıq feodal cəmiyyətinə qarşı xalq reformasiyası idi.

Almaniyada kəndli müharibəsi. Xalq reformasiyasının rəhbəri keşiş Tomas Münser feodal qaydalarını silahlı mübarizə ilə məhv etməyə çağırırdı. 1524-cü ilin yayında Almaniyada kəndli üsyanları başladı. Üsyan ölkənin əksər hissəsini bürüdü. Üsyançı dəstələr vahid bir qüvvə halında birləşə bilmədilər. Üsyançıların dağınıq dəstələri muzdlu qoşun tərəfindən bir-birinin ardınca darmadağın edildilər.

Martin Lüter 1517-ci ildə özünün 95 təklifini bu kilsə qapılarına yapışdırmışdı. İndi həmin tezislər bürüncdən tökülmüş qapıların üzərinə yazılmışdır

Tomas Münser

Kəndli müharibəsinin məğlub olması feodal qaydalarını nə üçün sərtləşdirdi?

Kəndli müharibəsinin məğlubiyyəti feodal qaydalarını daha da sərtləşdirdi. Azad olan kəndlilər də *təhkimli** halına salındılar. Ölkədə feodal pərakəndəliyi hələ uzun müddət davam etdi.

Reformasıyanın yayılması. Almaniyada reformasiyaya qarşı atılan addımlara knyazlar və bir çox şəhərlər etiraz

(protest) etdi. Buna görə də o zamandan etibarən Lüterə tərəfdar olanlara «protestant» deyilməyə başlandı. Yeni kilsə isə protestant kilsəsi adlandırıldı. Protestant və katolik knyazlar arasında 1555-ci ildə Auqsburq şəhərində saziş imzalandı. Sazişə görə, protestantların etiqad azadlığı tanındı. Ancaq bu din azadlığı yalnız knyazlara aid idi. Hər bir knyaz kilsə başçısı oldu. Əhali knyazın qəbul etdiyi etiqadı (məzhəbi) qəbul etməzdisə, knyazlığın ərazisindən başqa yerə köçə bilərdi. Katolik kilsəsinə mənsub torpaqlar zəbt edildi. Beləliklə, Almaniyada katolik kilsəsi ilə yanaşı, protestant kilsəsi də yaranmış oldu. Yeni kilsəni lüteran kilsəsi adlandırmağa başladılar. Bu kilsədə bahalı mərasimlər, ikonaya sitayiş, lüzumsuz bayramlar ləğv edildi.

Protestant kilsəsinə nə üçün lüteran kilsəsi deyirdilər?

Almaniyadan sonra Avropanın başqa ölkələrində də reformasiya başlandı. İngiltərə, Danimarka və İsveçdə kilsə islahatını kral özü həyata keçirdi. Kral bu ölkələrdə kilsə başçısı oldu. Reformasiya kral hakimiyyətini gücləndirdi.

Fransa, İsveçrə və Niderlandda kilsə islahatını varlı və nüfuzlu şəhərlilər həyata keçirdilər. İsveçrənin Cenevrə şəhərində protestant kilsəsinin başçısı fransız Jan Kalvin oldu. Onun əsasını qoyduğu kilsə

Jan Kalvin

**Təhkimli* – mülkədara məxsus olan kəndli

kalvin kilsəsi adlandı. Calvin kilsəsi insanlara müxtəlif əyləncələri, oyunları qadağan etmişdi. Dindarların hamısı kilsəyə getməli, axşam tez yatmalı, səhər tezdən işə başlamalı idilər.

Yezuitlər ordeni nə üçün yaradılmışdı?

Katolik kilsəsinin reformasiyaya qarşı mübarizəsi. Roma papası katolik kilsəsinin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək məqsədilə reformasiyaya qarşı bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Papa «İsa cəmiyyəti» və ya **yezuitlər ordeni*** yaratdı. Orden hərbi qaydada yaradılmışdı, ona general başçılıq edirdi. Yezuitlər reformasiya tərəfdarlarını izləyir, topladıqları məlumatları ordenin başçısına çatdırırdılar. Papanın qərarlarına əməl etməyən şəxslər, hətta hökmdarlar belə müxtəlif vasitələrlə aradan götürülürdü. Katolik kilsəsi reformasiyaya qarşı mübarizə apararkən öz əleyhdarlarını kütləvi surətdə qırmaqdan da çəkinmirdi. Reformasiya hərəkatına çoxlu zadəgan və şəhərlilərin qoşulmuş olduğu Fransada katoliklər qırğınlar törətdilər. Onlar protestantların rəhbərlərini aldadıb Parisə kralın bacısının toyuna

Varfolomey gecəsi (Rəssam Fransua Dübuə, 1572)

* **Yezuit (latınca)** – İsa deməkdir; **orden** – orta əsrlərdə rahib təşkilatları belə adlanırdılar

«*Varfolomey gecəsi*» — Fransada «Müqəddəs Varfolomey gecəsi» adlı müqəddəs bayram gecəsində protestantlara divan tutulmuşdu.

Azərbaycanda da dinc əhalinin öldürülməsinə səbəb olan hadisələr baş vermişdir. Bu hansı hadisələrdir?

1. *Kalvin kilsəsinin dindarlar üçün qoyduğu qaydaları dəyərləndir.*
2. *«Varfolomey gecəsi»ni Xocalı faciəsi ilə müqayisə et.*
3. *Katolik kilsəsi ilə protestant kilsəsini müqayisə et.*
4. *Almaniyadakı kəndli müharibəsinin XIV əsrdə İngiltərə və Fransadakı kəndli üsyanlarından fərqli cəhətlərini göstər.*

çağırıldı. 1572-ci il 23 avqust axşamı, «*Müqəddəs Varfolomey gecəsi*» Parisdə və başqa yerlərdə katoliklər 30 mindən çox protestantı vəhşicəsinə öldürdülər. Protestantların bu dəhşətli qırğını «Varfolomey gecəsi» adlandırıldı.

Roma papası bu qırğınları nəinki bəyəndi, hətta qırğınlardan xatirə olaraq xüsusi medal düzəldilməsi əmrini verdi.

Katolik kilsəsinin həyata keçirdiyi bu sərt tədbirlər reformasiyanın qarşısını ala bilmədi. Yalnız Polşa, İtaliya və Cənubi Almaniyada papa reformasiya hərəkətinə qalib gələ bildi.

Avropada reformasiya nəticəsində katolik kilsəsinin qüdrəti sarsıldı. Ayrılmış protestant kilsələri daha Roma papasına tabe olmadı.

22. AVROPALILAR SƏRVƏT AXTARIŞINDA

İnklər, mayyalılar, asteklər öz gözəl dünyalarında yaşayırdılar. Dəniz səyyahı Xristofor Kolumb Hindistanı axtara-axtara gedib Amerika qitəsinə çıxana qədər avropalıların onların varlığından xəbəri yox idi. Hindistan avropalıları çox cəlb edirdi. Səyyahlar bu yolu tapana qədər sakitləşmədilər və nəhayət, istəklərinə çatdılar.

*Domna
sobası
karavella
inklər
mayyalılar
asteklər
X.Kolumb
A.Vespuççi
F.Magellan*

XIV—XVI əsrlərdə insanlar elm və texnika sahəsində hansı uğurları qazandılar? Böyük coğrafi kəşflərin hansı nəticələri oldu?

Texniki kəşflər və ixtiralar. XIV—XVI əsrlərdə texnikanın inkişafında böyük nailiyyətlər qazanıldı. Bu uğurların əsasında su çarxlarından istifadə dururdu. Hələ qədim dövrlərdə su çarxından dəyirmanlarda istifadə olunurdu. Suyun təzyiqi ilə çarx fırlanırdı. Bu, aşağıdan fırlanan çarx adlanırdı. Təcrübə əsasında yuxarıdan fırlanan çarx ixtira olundu. Belə su mühərrikləri vasitəsilə daha çox filiz çıxarmağa, metal döyməyə, kağız istehsalına şərait yarandı.

Filiz istehsalında domnaların tikilməsinə başlandı. Domnalar metaləridən iri sobalar idi. Domnalar su mühərriki ilə işləyirdi. Su mühərriklərindən istifadə daş kömür istehsalını artırmağa imkan verdi.

XVI əsrdə Avropada ağır və yüngül top istehsalı artdı. Odlu silahlar təkmilləşdi. Tapançalar və müşketlər meydana çıxdı. Odlu silahın istehsalı və yayılması hərbi işdə yeni mərhələ açdı.

Kompasın əldə edilməsi, gəminin olduğu yeri müəyyən edən cihazların ixtirası dənizçilərin işini yüngülləşdirdi. XV əsrdə karavellaların yaradılması uzaq dəniz səyahətləri üçün geniş

XIV—XVI əsrlərdə Avropada hansı texniki kəşflər və ixtiralar edildi? Bunu şəxələndirmə tərtib etməklə necə təsvir edə bilərsiniz?

Odlu silahın istehsalının nəticələri nə oldu?

imkanlar açdı. Karavella yelkənli yüngül gəmi idi. Gəmi sürətlə hərəkət edirdi, həm də tutumlu idi. Karavellanın əsas üstünlüyü ondan ibarət idi ki, onun çoxlu yelkənləri vardı. Karavella küləyin hansı tərəfdən əsməsindən asılı olmayaraq, lazımi istiqamətə hərəkət edə bilirdi. Gəmiqayırmannın inkişafı, odlu silahların meydana gəlməsi, dənizçiliyə aid cihazların təkmilləşməsi dəniz səyahətlərinə geniş imkanlar açdı.

Amerika xalqları XV əsrdə. Amerika əhalisinin əksəriyyəti icma quruluşunda yaşayırdı. Lakin Mərkəzi və Cənubi Amerikada dövlət qurmuş, mədəniyyətə malik xalqlar da var idi. Bu xalqların becərdiyi bir çox bitkilərdən, o cümlədən qarğıdalı, kartof, günəbaxan, pomidor, kakao və tütündən avropalılar xəbərsiz idilər.

Mayyalıların, asteklərin və inkələrin həyat tərzini bir-birindən necə fərqlənirdi?

Mayyalılar, asteklər və inkələr inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənirdilər. Mayyalıların yaratdıqları dövlətlər şəhər-dövlətlər idi. Onlarda sənət inkişaf edir, gözəl saray və məbədlər tikilirdi.

Asteklər Meksikada yaşayırdılar. Asteklərdə hərbi sənəti inkişaf etmişdi. Ölkənin

Mayya məbədi

paytaxtı Mexiko Amerikanın ən zəngin şəhəri sayılırdı.

İnklərin ölkəsi Peru idi. Ölkənin paytaxtı Kusko Amerikanın ilk şəhərlərindən sayılırdı. İnklərin dövlətində hər şey müharibənin tələblərinə tabe edilmişdi. Ölkədə kimin əkinçiliklə, kimin isə hərbi işlə məşğul olması dövlət tərəfindən müəyyən edilirdi. Peru dağlıq ölkə olduğundan yollar, əsasən, tunellərdən və asma körpülərdən ibarət idi. Ölkənin ayrı-ayrı əyalətləri arasında poçt rabitəsi yaradılmışdı.

Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi. XV əsrdə Yerin kürə şəklində olması haqqındakı qədim fikirlər öz təsdiqini tapmaqda idi. Bəzi alimlər hesab edirdilər ki, qərbə tərəf üzməkə gedib Hindistana çıxmaq olar. Hindistana səfərə çıxmaq arzusu əslən italyan olan Xristofor Kolumbu İspaniyaya köçməyə vadar etmişdi. O bu məqsədlə İspaniya kralına müraciət edir. Kral Kolumba müsbət cavab verib, onu gələcəkdə ələ keçirəcəyi ərazilərə hakim təyin edir və maddi kömək göstərir.

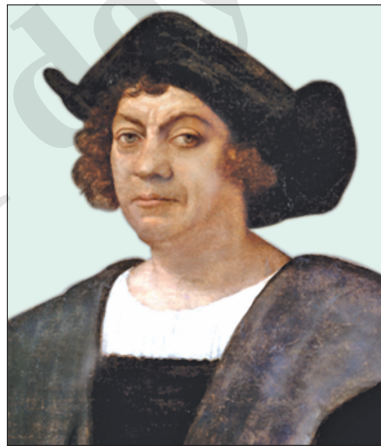
X.Kolumb 1492-ci ilin yayında 3 karavellada İspaniyadan Atlantik okeanı vasitəsilə qərbə doğru yola düşdü. 70 gündən sonra Kolumb indiki

Astek tanrılarının birinin obrazı

İnklərin təsərrüfat sahəsi

Xristofor Kolumb

?

Kolumbun yeni torpaqları kəşf etməsi, sənəcə, xeyirxah məqsədlər daşıyırdımı?

Amerigo Vespucci

Səncə, Amerikanı kim kəşf etdi: Kolumb, yoxsa Vespucci?

«Kəşfdən» sonra Amerikanın həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?

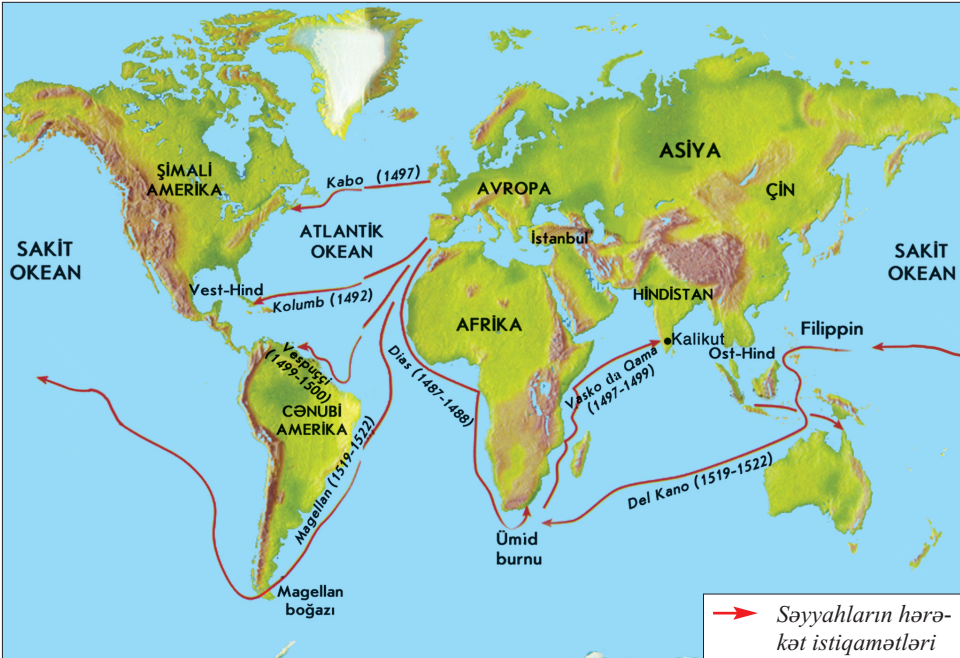
Fernando Magellan

Kuba və Haiti adalarına çıxdı. Lakin nə qızıl, nə də başqa qiymətli sərvət tapmadı. Salamat qalmış bir gəmi ilə İspaniyaya qayıtdı. Kolumb həmin yolla daha üç dəfə səfərə çıxdı. Kolumbun sərvət axtarışları nəticəsiz qaldı. İspaniya hökuməti Kolumbu verdiyi fəxri adlardan məhrum etdi. Kolumb ömrünün son illərini yoxsulluq içərisində keçirdi.

Xristofor Kolumb ömrünün sonuna qədər bilmədi ki, yeni qitə kəşf edib. Ona elə gəlmişdi ki, olduğu yerlər Hindistandır. Buna görə də bu torpaqları «Hindistan», buradakı əhalini isə «hindilər» adlandırmışdı. Amerikanın yerli əhalisi indi də hindilər adlanır.

İtalyan səyyahı Amerigo Vespucci sonralar Kolumbun kəşf etdiyi torpaqların yeni qitə olduğunu dəqiqləşdirdi və ona ad verilməsini təklif etdi. Yeni qitə onun adı ilə Amerika adlandırıldı.

XV əsrdə Avropada təsərrüfat və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qızıla olan tələbat artdı. Qızıl əldə etmək məqsədilə avropalılar müxtəlif yollar axtarırdılar. O zaman qiymətli daş-qaş, qızılla zəngin olan Hindistanla ticarət ərəblərin əlində idi. Kiçik Asiyadan və Suriyadan keçən yollara osmanlılar yiyələnmişdilər. Osmanlıların fəthləri avropalıların Asiyaya yeni yollar axtarışını sürətləndirdi. Bu məqsədlə Portuqaliya kralları Atlantik okeanının qərb sahilləri boyu gəmilər göndərirdilər. Portuqaliya dənizçiləri Afrika sahilləri boyu zən-

Böyük coğrafi kəşflər

cilərdən qızıl tozu, fil sümüyü alırdılar. Sonralar Afrikanın qərb sahilinin bəzi yerləri Qızıl sahil, Fil dişi sahil adlandı. Elə o zamandan avropalılar Afrikadan qul alverinə başladılar. Kölə sahilinin adı da bu ticarətlə bağlıdır.

Portuqaliya dənizçisi Bartolomey Dias ilk dəfə Afrika qitəsinin cənub qurtaracağını keçib, Hind okeanına çıxdı. O, qitənin cənubundakı burnu Ümid burnu adlandırdı. Sonralar Portuqaliya kralı Vasko da Qamanın başçılığı altında Hindistana dəniz yolu axtaran yeni ekspedisiya göndərdi.

Portuqaliya gəmiləri 1498-ci ilin mayında Hindistanın Kalikut şəhərinin yaxınlığında lövbər saldılar. Gəmiləri ədviyyatla dolduran portuqaliyalılar vətənə döndülər. Beləliklə, Hindistana dəniz yolu kəşf olundu.

Portuqaliya Hindistan, Ərəbistan, Şərqi Afrikanın ən mühüm liman-şəhərlərini işğal etdi. Zond və Molukk adaları zəbt edildi. Bununla ilk müstəmləkə işğalları başlandı. İşğala məruz qalmış və müstəqilliyini itirmiş ərazilər müstəmləkələr adlanırdı.

1519-cu ildə Fernando Magellanın başçılığı ilə ispanlar dünya səyahətinə başladılar. Onlar Atlantik okeanını keçib Cənubi

«Viktoriya» gəmisi – Magellanın ekspedisiyasından qayıtmış yeganə gəmi

Yerin kürə şəklində olduğunu ilk dəfə söyləmiş türk alimi kim olmuşdur?

etdi. Braziliya portuqaliyalıların oldu. İspanlar Kuba və Karib dənizlərindəki adalarda hindiləri tamamilə qırıp məhv etdilər. Hindilərin məhv edilməsi işçi qüvvəsinə ehtiyac yaratdı. Ona görə də Afrikadan qullar gətirilməsinə başlandı.

Böyük coğrafi kəşflərin nəticələri. Coğrafi kəşflər nəticəsində dünya ticarəti yarandı. Ticarət yolları Aralıq dənizindən okeanlara keçdi. Müstəmləkələrlə ticarət Portuqaliya, İngiltərə və Niderlandın limanlarında cəmləşdi.

Coğrafi kəşflər nəticəsində Avropada əmtəə istehsalı artdı. Bu kəşflər Amerika, Asiya və Afrika xalqları üçün müstəmləkə əsarətinin başlanğıcı oldu.

1. Dəniz səyahətlərini reallaşdıran, onu sürətləndirən amilləri sadala.
2. Kolumbun Hindistana çatmaq üçün qərb istiqamətində yürüşə çıxmasının səbəbini izah et.
3. Müstəmləkə və müstəmləkəçi anlayışlarını izah et.
4. Böyük coğrafi kəşflərin nəticələrini şərh et.
5. Amerika xalqları haqqında məlumat topla və təqdimat hazırla.

Amerika sahilləri boyunca hərəkət etdilər. İndi Magellanın adını daşıyan boğazı keçib səyahəti davam etdirdilər. Üzdükləri böyük su hövzəsində heç bir hadisə baş vermədiyindən, sular sakit olduğundan bu okeana Sakit okean adı verdilər. Filippin adalarında yerli əhali ilə toqquşmada Magellan öldürüldü. Lakin səyahət davam etdi və 1522-ci ildə başa çatdırıldı.

İlk dünya səyahəti Yerin kürə şəklində olmasını sübut etdi. Dənizçilər İspaniyadan qərbə doğru üzərək yenidən İspaniyaya qayıtdılar. İspaniya Braziliyadan başqa bütün Cənubi Amerikanı zəbt

23. HOLLANDİYA RESPUBLİKASI NECƏ YARANDI?

XVI əsrin ortalarında İspaniya ən geniş müstəmləkəsi olan ölkə idi. Niderland xalqı da İspaniyanın müstəmləkəsi altında yaşayırdı. Bu zaman Niderlandda protestantlıq yayılmağa başladı. İspan ağalığına qarşı etiraz katolik kilsəsi əleyhinə çıxışlarla qüvvətləndi və Niderlandda inqilab baş verdi. Bu inqilabın dünya əhəmiyyətli nəticələri oldu.

*Niderland
Hersoq Alba
meşə
geuzenləri
Oranlı Vilhelm
«Milli şura»
Amsterdam
burjua inqilabı*

Niderland inqilabı nəyə yol açdı?

Təsərrüfatın inkişafı. Niderland əlverişli coğrafi mövqeyə malik ölkə idi. Reyn, Maas və Şelda çayları Niderlandı Fransa və Almaniya ilə birləşdirirdi. Niderland dəniz vasitəsilə İngiltərə və Skandinaviya ölkələri ilə əlaqə saxlayırdı. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra Niderlandın dəniz ticarəti daha da yüksəldi. Antverpen Avropa tarixində dünya ticarətinin birinci mərkəzi oldu.

Niderlandın şəhər və kəndlərində manufakturalar meydana gəlirdi. Balıqçılıq, dənizçilik və kənd təsərrüfatı da inkişaf etməkdə idi.

Niderlandda ispan zülmü. Niderland feodal İspaniyasının ən zəngin müstəmləkəsi hesab edilirdi. Niderland əhalisi üzərinə çox ağır vergilər qoyulmuşdu. Ölkə tacirlərinə İspaniyanın Amerikadakı müstəmləkələri ilə ticarət qadağan edilmişdi. İspaniyanın İngiltərə ilə düşmənçiliyi ucbatından manufaktura sahibləri zərər çəkirdi. Niderlandı İspaniya kralının canişini və onun yanında yaradılan gizli şura idarə edirdi.

Niderlandda ispan zülmünə qarşı qəzəb getdikcə artırdı. Xüsusilə katolik kilsəsi kəskin narazılıq doğururdu. Əhali arasında kalvinçiliyə meyil güclənirdi. İspaniya kralı II Filipp ölkənin hər yerində protestantlara qarşı kilsə məh-

Niderlandda yeni iqtisadi münasibətlərin inkişafına hansı amillər mane olurdu?

«İspan zülmü» özünü nədə göstərirdi?

kəmələri tətbiq edirdi. Kütləvi təqiblər, edamlar, tonqallarda yandırma cəzaları həyata keçirilirdi.

Beləliklə, Niderlandda ispan zülmü ilə katolik kilsəsinin zülmü birləşirdi. Hər ikisi xalqda nifrət doğururdu.

1579-cu ildə Niderlandda baş verən inqilabı nə üçün burjuva inqilabı adlandırırdılar?

İnqilabın başlanması. 1566-cı ilin payızında böyük sənaye şəhərlərində katolik kilsəsinə və ispan zülmünə qarşı xalq hərəkatı baş verdi. 1579-cu ildən bu hərəkat inqilaba çevrildi. Niderlandda ***burjua**** inqilabı başlandı. Bu elə bir inqilab idi ki, feodalizm quruluşunu kapitalizm quruluşu ilə əvəz edəcəkdi.

Kral II Filipp hersoq Albanın başçılığı ilə Niderlanda seçmə qoşun göndərdi. Alba Niderlanda gələn kimi «qiyam işlərinə baxan şura» yaratdı. Bu şurayı xalq «qanlı şura» adlandırmışdı.

«Qanlı şura», əslində, fəvqəladə məhkəmə idi.

Geuzen Niderland dilində ***səfil, dilənçi*** deməkdir. İspan müstəmləkəçiləri onlara qarşı mübarizə aparan Niderland zadəganlarını belə adlandırmışdılar. Niderland zadəganları da buna etiraz əlaməti olaraq özlərini ***geuzen*** adlandırmğa başladılar. Onlar kül rəngli rahib paltarı geyinir, yaxalarına üzərində heybəyə uzanan iki əl təsvir olunmuş nişan taxırdılar. Sonralar suda və quruda mübarizə aparan xalq partizanlarını da bu cür adlandırdılar.

İspan zülmündən qəzəblənmiş kəndlilər, sənətkarlar və fəhlələr meşələrə çəkilirdilər. Onlar burada gizlicə kortəbii dəstələr yaradırdılar. Onlar özlərini ***meşə geuzenləri*** adlandıırırdılar. Dənizçilər və balıqçılar ispan gəmisi görəən kimi ona hücum edirdilər. Onları ***dəniz geuzenləri*** adlandıırırdılar.

Xaricə qaçan niderlandlılar da ispan zülmünə qarşı mübarizə aparan xalqa kömək göstərirdilər. Onlar dəniz geuzenlərinə yardım edirdilər. Bu yardım nəticəsində dəniz geuzenləri o qədər qüvvətlənmişdi ki, 1572-ci ildə onlar Bril limanını tutdular. Bu hadisə ölkənin şimalında üsyanın başlanması üçün işarə oldu. Bril şimaldakı üsyanın dayacağına çevrildi.

****Burjua (burjuaziya)*** — *şəhərlərdə öz müəssisəsində muzzdlu əmək tətbiq edən və bu əməyin çox hissəsini mənimsəyən təbəqəyə deyilirdi*

Kəndlilər kilsəyə onda bir vergisi verməyi dayandırdılar. Feodal mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdılar. Kilsə və monastırların torpaqları əllərindən alındı.

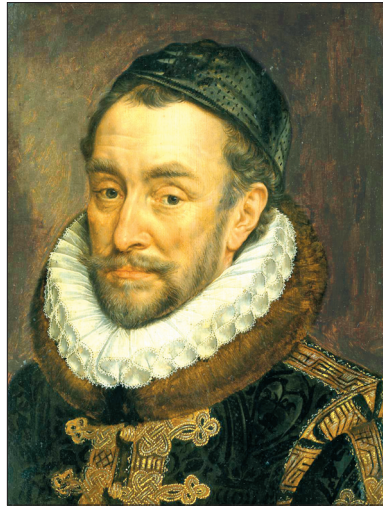
Üsyana başçılıq edən burjuaziya şimalda hakimiyyəti ələ keçirdi. Oranlı Vilhelm şimal əyalətlərinin hakimi elan edildi. O, zadəgan olsa da, Niderlandın azadlığı uğrunda mübarizə aparırdı. Buna görə də burjuaziya Vilhelmi hakimiyyətə gətirmişdi.

Dəniz geuzenlərinin donanması mühasirədə olan Leyden şəhərinə sursat gətirirdi. Lakin ölkəni dəniz sularından qoruyan bəndlər onlara şəhərə yaxınlaşmağa imkan vermir-di. Odur ki qərara alındı: «Torpağı itirməkdənsə, suda batırmaq yaxşıdır». Sahildəki bəndlər dağıdıldı. Suların onların üstünə gəldiyini gören ispanlar vahiməyə düşüb qaçdılar. Dəniz geuzenləri Leydeni azad etdilər.

Uğursuzluqlara baxmayaraq, II Filipp müharibəni davam etdirirdi. İspan əsgərləri 1576-cı ildə zəngin Antverpen şəhəri üzərinə hücumə keçdilər və şəhəri darmadağın etdilər.

İspanların Antverpendəki vəhşiliyindən qəzəblənən cənub əyalətlərinin əhalisi də üsyana qoşuldu. Lakin qorxuya düşmüş zadəganlar burada üsyanı yatırmaqda ispanlara kömək etdilər. 1579-cu ildə bəzi cənub əyalətləri birləşib, İspaniya krallına tabe olmağa razılaşdılar. Beləliklə, Cənubi Niderland II Filippin hakimiyyəti altında qaldı.

Hollandiya Respublikasının yaranması. Cənub əyalətlərindən fərqli olaraq, 1579-cu ildə Utrext şəhərində Niderlandın yeddi şimal əyaləti vahid dövlət halında birləşdi. Burjuaziya yeni dövlətin başında Oranlı Vilhelmin olmasını istəyirdi. Ancaq o, ispanların tutduğu qatilin əli ilə öldürüldü. Dövləti burjuaziya və əyanlardan ibarət «Milli şura» idarə etməyə başladı.

Oranlı Vilhelm

Nə üçün Cənubi Niderland İspaniyanın hakimiyyəti altında qaldı?

Yeni dövlət Hollandiya Respublikası və ya sadəcə olaraq, Hollandiya adlandı. (Hollandiya şimal əyalətləri içərisində ən böyük, ən zəngin və əhalisi ən çox olan əyalət idi.) Hollandiya daha 30 il İspaniyaya qarşı mübarizə aparmalı oldu.

1609-cu ildə İspaniya ilə Hollandiya arasında barışıq imzalandı. Beləliklə, Niderlandın şimalında İspaniya ağalığına son qoyuldu.

Burjua inqilabının nəticələri. Hollandiya ispan zülmündən azad olduqdan sonra onun təsərrüfatı uğurla inkişaf edirdi. Yeni manufakturalar meydana gəldi. Toxuculuq sənayesi inkişaf etdi. *Amsterdam* dünya ticarətinin mərkəzinə çevrildi.

Hollandiya tacirləri Çin və Yaponiya ilə ticarət əlaqəsinə girmişdilər. Çindən Avropaya çay gətirilməsinə başlandı. Hollandiya Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələri ilə ticarət edir, öz gəmiləri ilə müxtəlif ölkələrin mallarını daşıyırdı.

Beləliklə, burjua inqilabının qələbəsi Hollandiyada kapitalizmin inkişafına yol açdı.

Niderland inqilabı ilk burjua inqilabı idi. Bu inqilab nəticəsində Qərbi Avropa ərazisinin bir hissəsində feodalizm quruluşu dağıldı və dünyada birinci burjua respublikası yarandı.

1. Niderlandın əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmasının onun iqtisadi həyatında rolunu izah et.
2. Burjua inqilabı nəticəsində Niderlandın həyatında baş verən dəyişiklikləri cədvəl şəklində tərtib et.
3. Hollandiya Respublikasını müasir Azərbaycan Respublikası ilə müqayisə et.
4. Niderland burjua inqilabının səbəblərini şəxələndir.
5. Niderland burjua inqilabında baş verən hadisələrin xronoloji cədvəlini tərtib et.

Burjua inqilabının nəticələri Niderlandın həyatını necə dəyişdirdi?

Amsterdamın dünya ticarət mərkəzinə çevrilməsinin səbəbləri nə idi?

24. AVROPA VƏ AMERİKA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

Sən artıq orta əsrlərdə Şərqdə baş vermiş «Şərq intibahı» haqqında çoxlu məlumat əldə etmişən. Şərğin ardınca Avropada da mədəni oyanış oldu. Bunu tarixdə «Renessans dövrü» adlandırırlar. Renessans dövründə Avropa mədəniyyətində böyük yüksəliş baş verdi. Avropalılar bu mədəniyyəti Amerikaya da yaydılar.

Renessans dövrü Avropa ölkələrinin mədəni həyatında hansı izləri qoydu?

*«Karolinq minuskulası»
«Karolinq oyanışı»
Oksford
Universiteti
Mikelancelo
Leonardo da
Vinçi
Şekspir
Kopernik
Cordano Bruno*

Karolinq oyanışı. Orta əsrlərin ilk dövründə Qərbi Avropada savadlı adamlar çox az idi. Hətta kralların çoxu oxuyub-yazmağı bacarmırdı. Savadlı adamlar, əsasən, kilsə xadimlərindən ibarət idi. Xristian kilsəsi antik dünya mədəniyyətindən ancaq özünə lazım olanları — məktəbi, yazını və bəzi bilikləri qoruyub saxladı.

Böyük Karl monastırların nəzdində məktəblər açdırdı. Kilsə

Karolinq minuskulası

məktəblərində uşaqlar yazmağı, oxumağı, hesablamağı öyrəndirdilər. Latın əlifbası əsasında yeni xüsusi şrift — **«Karolinq minuskulası»** yaradılmışdı.

Böyük Karl təhsilə, elmə xüsusi diqqət verməyə məcbur idi. O, saraya İngiltərə, İspaniya və İtaliyadan savadlı adamlar dəvət edirdi. Böyük Karl «saray akademiyası» adını alan ədəbi dərnək yaratmışdı. Akademiyada təkcə kilsə ədəbiyyatı deyil, antik dövr müəlliflərinin, dərnək üzvlərinin əsərləri oxunur və müzakirə edilirdi.

Böyük Karlın gördüyü tədbirlər nəticəsində mədəniyyət yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. Həmin dövrü «Karolinq oyanışı» adlandırırlar.

Bizans mədəniyyəti. Bizans mədəniyyəti yunan və Roma mədəniyyətindən bəhrələnmişdi.

Ölkənin geniş ticarət əlaqələri coğrafiyaya və tarixə aid biliklərin inkişafına səbəb oldu.

XI əsrdə Konstantinopolda universitet açıldı. Onun hüquq və fəlsəfə fakültələri vardı. Konstantinopolda ali tibb məktəbi də fəaliyyət göstərirdi.

İmperator Yustinianın Konstantinopolda tikdirdiyi Müqəddəs Sofiya məbədi ən gözəl memarlıq əsərlərindəndir. Osmanlı türkləri Konstantinopolu tutduqdan sonra bu binanı məscidə çevirdilər.

Bizans mədəniyyətinə, eləcə də Avropa xalqlarının mədəniyyətinə islam mədəniyyətinin böyük təsiri danılmazdır. VII əsrdən XIII əsrə qədər islam ölkələri Avropanın və Ön Asiyanın ən qabaqcıl ölkələri idi.

Avropa intibahı. Qərbi Avropada ali məktəblər meydana gəldi. XII əsrin ortalarına yaxın Bolonyada universitet açıldı. XIII əsrdə İngiltərədə Oksford Universiteti yaradıldı.

Məktəb və universitetlərin açılması kitaba olan tələbatı artırırdı. Alman alimi İohann Quttenberq Avropada kitab çapı üsulunu kəşf etdi. O, çap dəzgahı ilə 1445-ci ildə ilk kitabını buraxdı.

Bəşəriyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biri kitab çapıdır. Getdikcə böyüyən şəhərlərin savadlı, bilikli adamlara ehtiyacı artırdı. Şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan insanlar qrupu — ziyalılar meydana gəlir, mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrini din yox, insan, insanın əməli maraqlandırırırdı. Buna görə onları **humanistlər** adlandırırdılar.

Antik mədəniyyətə maraq onu yenidən canlandırdı. Buna görə yeni mədəniyyətin yarandığı dövr İntibah dövrü adlanır. Leonardo da Vinçi, Mikelancelo, Rafael İtaliya intibahının ən

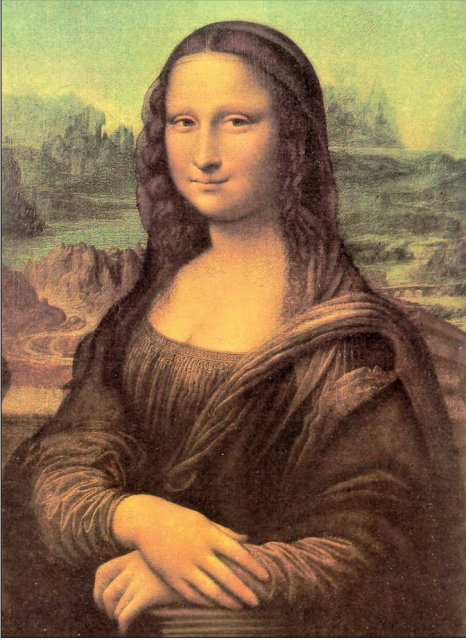
Bizans sənətkarlarının əl işi

Sofiya məbədi

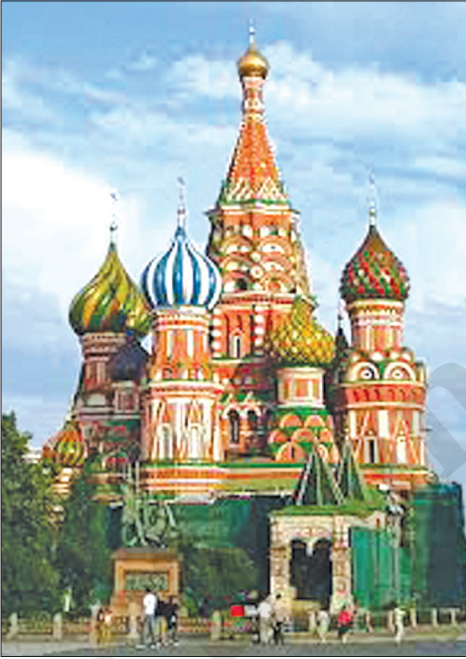
«Mona Liza» əsəri hansı muzeydə saxlanılır? Araşdır.

*Leonardo da Vinçi.
«Mona Liza»*

*Rafael Santi.
«Məryəm ana»*

Vasili Blajennı kilsəsi. Rusiya

görməli nümayəndələri idilər. Leonardo da Vinçinin «Mona Liza» («Cokonda») əsəri bütün dünyada məşhurdur. Rəssam bu portretdə gənc qadının daxili aləmini, dəyişən əhvali-ruhiyyəsinə onun zahiri görünüşündə ustalıqla vermişdir.

Mikelancelo dahi heykəltəraş idi. Onun «David» («Nəhəng») heykəli o vaxtdan Florensiyanın himayədarı hesab olunur.

Rafael «Məryəm ana» əsərində öz doğma balasını insanların səadəti naminə qurban verməyə hazır olan qadını təsvir etmişdir.

İntibah dövründə memarlıqda roma və qotik üsullar üstünlük

Mikelancelo. İtaliyada kilsənin tavanı

təşkil edirdi. Orta əsr rus memarlığının zirvəsi Moskvada Qızıl meydandakı Pokrov kilsəsidir. Bu kilsə Vasili Blajennı kilsəsi adı ilə məşhurdur.

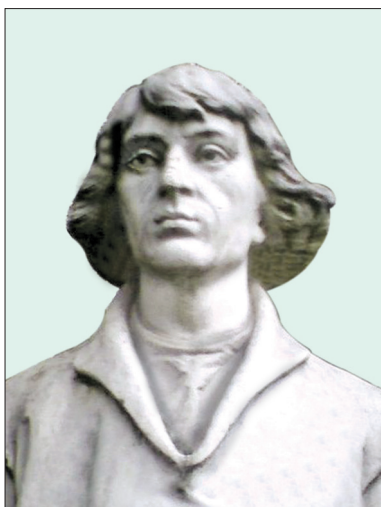
Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarına qarşı çıxır, ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis yazıçısı Tomas Mor çəpərləmələri, qanlı qanunları pisləyir və özünün uydurduğu xoşbəxt ölkəni «Utopiya adası» adlandırırdı.

Bu dövrün böyük ingilis yazıçısı Uilyam Şekspir «Hamlet», «Otello», «Kral Lir» və başqa əsərlərində mübariz adamları qələmə alır.

Avropada elmin, mədəniyyətin bəzi sahələrinin yaranmasında və inkişafında islam mədəniyyətinin təsiri olduqca böyükdür. İbn Sinanın, Əl-Biruninin və başqa müsəlman alimlərinin əsərləri Avropada bəzi elm sahələrinin inkişafı üçün mənbə rolunu oynamışdır. Polyak alimi Nikolay Kopernik səma cisimlərini müşahidə edərək belə nəticəyə gəldi ki, Yer həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında fırlanır. Cordano Bruno kainatın sonsuz olduğunu söylədiyinə görə

Bu dövrdə Yer və Günəş haqqında biliklərə marağın artması nə ilə bağlı idi?

Nikolay Kopernik

Cordano Bruno

kilsə məhkəməsinin qərar ilə tonqalda yandırıldı.

İbn Sinanın «Tibbin qanunları» əsəri altı əsr Avropanın bütün tibb fakültələrində öyrədilmişdir. Nəsirəddin Tusinin «Zic Elxani» əsəri Kopernikin yeni nəzəriyyəsinin yaranmasına kömək göstərmişdir.

Amerika xalqlarının mədəniyyəti. Mayya xalqı mədəni səviyyəsinə görə Amerika xalqlarından öndə idi. III əsrdən etibarən mayyalıların yazısı olmuşdur. Bu yazı heroqliflərdən ibarət idi. Mayya təqvimini qədim xalqların ən dəqiq təqvimlərindən sayılırdı. Mayyalılar hindlilərdən əvvəl sıfır rəqəmindən istifadə edirdilər. Kahinlər planetlərin Günəş ətrafında hərəkətini hesablamışdılar. Onlar Ay və Günəş tutulmasını əvvəlcədən xəbər verə bilirdilər. Riyaziyyatın, astronomiyanın inkişafını onların tikdikləri ehramlar, rəsədxanalar sübut edir. Çiçen-İtsada XII–XIII əsrlərə aid ehramlar vardır. Mayyalılar əzəmətli məbədlər, saraylar, pilləli ehramlar tikirdilər.

Amerika xalqları Avropa və Asiya mədəniyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan orijinal bir mədəniyyət yaratmışdılar.

1. Qərbi Avropada elmin və təhsilin inkişafını zəruri edən amilləri təhlil et.
2. Qərbi Avropada elmin inkişafında Şərq alimlərinin roluna aid esse yaz.
3. «Humanizm» sözünün mənasını izah et.
4. Böyük Karlla Şah İsmayılın elmə, ədəbiyyata qayğısını müqayisə et.
5. Amerika mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə aid şəxələnmə qur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
2. **Aslanov R., Axundova N., Məmmədova A.** Yaxın və Orta Şərqlərin tarixi. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I–X cildlər. Bakı, 1976–1978.
4. **Bakıxanov A.A.** Hind əfsanələri. Bakı, 1991.
5. **Faruq Sumer.** Oğuzlar. Bakı, 1992.
6. **Heyət S.** Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
7. **Həbiboglu V.** Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları. Bakı, 1995.
8. **Qüdrətov D.N.** Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
9. **Qumilyov L.N.** Qədim türklər. Bakı, 1989.
10. **Mahmudlu Y.M.** Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006.
11. **Mahmudlu Y.M.** Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 2012.
12. **Mahmudov Y.M.** Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980.
13. **Mahmudov Y.M.** Orta əsrlər tarixi. Avropa erkən orta əsrlərdə. Bakı, 2012.
14. **Mahmudov Y.M.** Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü. Bakı, 2008.
15. **Mustafazadə T.** Ümumi tarix. I cild. Bakı, 2009.
16. **Muxtarova Ə.** Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 2013.
17. **Rafiq Özbək.** Türkün qızıl kitabı. I cild. Bakı, 1992.
18. **Vəlixanlı N.M.** Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
19. Oğuznamələr. Bakı, 1995.
20. **Rəşidəddin F.** Oğuznamə. Bakı, 1996.
21. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Bakı, 1991.
22. **Nizamülmülk Ə.N.** Siyasətnamə. Bakı, 1987.
23. **Vamberi G.** Əmir Teymur. Bakı, 1993.
24. Yüz böyük türk. Bakı, 1991.
25. **Nəsirəddin Tusi.** Əxlaqi-nasiri. Bakı, 1989.
26. Kəlilə və Dimnə. Bakı, 1963.
27. **Артамонов М.И.** История хазар. Москва, 1962.
28. История средних веков. В 2-х т. Учебник под ред. С.П.Карпова. Москва, 2010.
29. **Махмудов Я.М.** Азербайджан и Европа. Дипломатические отношения в средние века. Москва, 2010.

İNTERNETDƏN İSTİFADƏ ÜÇÜN

1. www.history.az
2. www.history.ru
3. <http://www.urokiistorii.ru>
4. <http://www.uroki.net>
5. <http://teachers.net/lessonplans/subjects/history>
6. <http://az.wikipedia.org/wiki/Portal:Tarix>

Çap üçün deyil

Nəşriyyat redaktoru *Aida Quliyeva*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompüter tərtibatçıları *Səbinə Məmmədova, Təhmasib Mehdiyev,*
Pərvin Məmmədov
Korrektoru *Natəvan Məmmədova*

Kağız formatı 70x100 ¹/₁₆. Ofset çapı. Ofset kağızı.
Məktəb qarnituru. Fiziki çap vərəqi 8,0.
Uçot nəşr vərəqi 7,6. Sifariş 6. Tiraj 49500. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^B

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Sabir Əbdül Əziz oğlu Ağayev
Babək Ələkbər oğlu Xubyarov
Həcər Kamaləddin qızı Əlişova
Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmovə

ÜMUMİ TARİX

*(Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün
«Ümumi tarix» fənni üzrə dərslik)*

Bakı, «Aspoliqraf», 2016.

Çap için değil